

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Cilt: 12 Sayı: 66 Ekim 2019
www.sosyalarastirmalar.com
Issn: 1307-9581

Volume: 12 Issue: 66 October 2019
www.sosyalarastirmalar.com
Issn: 1307-9581

Doi Number: <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2019.3674>

SAHABE DÖNEMİNDE HADİS TENKİDİ HADITH CRITICISM DURING THE COMPANION TIME

Ali KARAKAŞ*

Öz

Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sünneti, İslâm dininin temel iki kaynağıdır. Bu iki önemli kaynak, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) yaşadığı dönemde tespit edilerek günümüze kadar intikal etmiştir. Özellikle hadislerin tespiti, hadis tarihi açısından önemli bir konudur. Sahabe, hadislerin rivayetinde ve kitabetinde önemli rol üstlenmiştir. Çünkü onlar, Hz. Muhammed (s.a.v.) ile birebir görüşmüş, onunla beraber yaşamış ve onun ahlakı ile ahlaklanmışlardır. Hz. Muhammed'i (s.a.v.) Müslüman olarak gören ve yine Müslüman olarak vefat eden kişiler, sahabe olarak kabul edilmiştir. Sahabe, hadislerin tespitinde ve sonraki nesillere aktarılmasında önemli görevler ifa eden ilk nesildir. Onlar, hadis rivayeti konusunda son derece hassas davranarak önemli bazı ilkeler ortaya koymuşlardır. Nitekim onların bu tür uygulamaları, hadis tenkidinin sahabe döneminde başladığını göstermektedir. Tenkid, bir sözü eleştirmek, içindeki kusurları ayıklayarak, sözdeki güzellikleri ortaya çıkarmak demektir. Tenkid faaliyetini gerçekleştiren kişiye, münekkid denmektedir. Tenkid kelimesinin Türkçedeki karşılığı, eleştiridir. Tenkidin amacı, iyiyi kötünden, sağlamı çürükten, doğruyu yanlıştan ayırmaktır. Hadis kültüründe de hadislerin sened ve metinlerine yönelik değerlendirmelere, hadis tenkidi denmektedir. Günümüz Türkçesinde, bu tür değerlendirmelere, kritik adı verilmektedir. Hadis ilmine göre ise tenkid, herhangi bir hadisin sıhhat derecesini tespit etmek için sened ve metnini incelemeye tabi tutmaktır. Sened tenkidinde ravi zincirinde yer alan raviler adalet ve zabt açısından incelenir. Metin tenkidinde ise, hadis metninin Kur'an-ı Kerim, sahih sünnet ve salim akla uygun olup olmadığı üzerinde durulur. Buna göre hadis tenkidi, sahih hadisleri zayıf hadislerden ayırmak, ravilerin güvenilir veya güvenilir olmadıkları kanaatine varmaktır. Sahabe döneminde hadis tenkid faaliyeti, senetten daha çok metin tenkidi şeklinde gerçekleşmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.) döneminde bazı sahabiler duydukları hadislerin doğruluğunu test etmek için bizzat ona sorma ihtiyacı duymuşlardır. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vefatından sonra ise, sahabe kendi aralarında çeşitli yorumlarda bulunarak hadis metin tenkid faaliyetini gerçekleştirmişlerdir. Bu konuda daha çok Hz. Aişe, Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer ve benzeri sahabiler ön plana çıkmışlardır. Örneğin Hz. Ömer, hadis rivayetinde şahit isterken, Hz. Ali ise yemin ettirmeyi tercih etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sahabe, Hadis, İsnâd, Metin, Tenkid.

Abstract

The Holy Quran and the Prophet Muhammad's circumcision is the two main sources of Islamic religion. These two important sources was found in the period of Holy Muhammad and it has passed to the present day. In particular, the detection of hadith is an important issue in terms of history of hadith. The Companions had an important role in the narration and the book of hadiths. The people who saw Holy Muhammad (s.a.v.) as a Muslim and died as a Muslim were accepted as their companions. Companions are the first generation that perform important tasks to determine traditions and to transfer to the next generation. They have shown some important principles by being very sensitive about the narration of hadith. As a matter of fact, their implementation shows that the criticism of hadith started during the companions time. Criticism means; to criticize a word, to remove the flaws in it, reveal the beauty of the word. The person who performs the criticism activity is called corrector. The Turkish word for criticism is criticism. The purpose of criticism is to separate the good from the bad, the rotten from the good, the right from the wrong. In the hadith culture, the evaluations regarding the deeds and texts of the hadiths are called the hadith criticism. In today's Turkish, such assessments are called critical. According to the hadith, the criticism is to examine the action and the text to determine the degree of health of any hadith. In the criticism of the text, it is emphasized whether the text of the hadith is appropriate to the Quran, precise sunnah and unmistakable reason. Hadith criticism activity in the companions during the companions took place in the form of text criticism more than the deed. During the period of Holy Muhammad (s.a.v.), some of the companions needed to ask him personally to test the accuracy of the hadiths which they had heard. After the death of Holy Muhammad (s.a.v.), the Companions carried out the hadith text criticism activity by making various comments among themselves. In this regard, Holy Aisha, Holy Omar, Holy Ali, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Omar and similar companions came to the fore. For example, during the hadith narrated Holy Omar while asking for witnesses, Holy Ali preferred to swear.

Keywords: Companions, Hadith, İsnâd, Text, Criticism.

* Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Giriş

İslâm dini, her yönü ile bir bütün olarak Kur'ân-ı Kerim ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sünnetine dayanmaktadır. Yani Kur'ân'ı Kerim ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sünneti, İslâm kültürünün temel kaynağı olarak değerlendirilmektedir. Nitekim Hz. Muhammed (s.a.v.), bir hadiste bu hususta şöyle buyurmuştur:

تَرَكْتُ فِيكُمْ أَمْرَيْنِ، لَنْ تَضِلُّوا مَا تَمَسَّكْتُمْ بِهِمَا: كِتَابَ اللَّهِ، وَسُنَّةَ نَبِيِّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

“Size iki şey bıraktım. Siz, bu iki şeye uygun hareket ettiğiniz müddetçe, hiçbir zaman sapıtmayacaksınız: Allah'ın kitabı ve O'nun peygamberinin sünneti.”(Muvatta, Kader,1; Bu hadis, aynı anlamda ancak farklı kelimelerle değişik kaynaklarda da geçmektedir (Bkz. Ebû Dâvûd, Menâsik, 56, hadis no: 1905; İbn Mâce, Menâsik, 84, hadis no: 3074; İbn Hanbel, III, 26; Münâvî, 1938, III, 240; Bu hadisin farklı varyantları ile ilgili tartışmalar için bkz. Erul, 2007, 12 vd.; Toksarı, 2014, 15; Seyhan, 2014, 107; Kavaklı, 2016, 15; Bağcıvan, 2015, 138).

Bu hadiste geçen “Allah'ın kitabı” lafzı, Kur'ân-ı Kerim'in, İslâm dininin birinci kaynağı olduğunu vurgulamaktadır. Ardından gelen “ve O'nun peygamberinin sünneti” ifadesi ise, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sünnetinin İslâm dininin ikinci ana kaynağı olduğunu ifade etmektedir. Hz. Muhammed'in sünneti, Kur'ân-ı Kerim'in tefsiri ve açıklaması durumundadır (ez-Zehebî, tsz. I, 32).

Bu iki önemli kaynak, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) yaşadığı dönemde tespit edilerek günümüze kadar intikal etmiştir. Kur'ân-ı Kerim, Allah tarafından Hz. Muhammed'e (s.a.v.) Cebrail vasıtası ile vahiy yolu ile peyderpey gönderilmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.), kendisine gelen ayetleri ezberliyor ve sahabeye ezberletiyordu. O, her sene kendisine nazil olan ayetleri Ramazan ayında Cebrail'e arz yolu ile okuyordu. Hz. Muhammed (s.a.v.), vefat ettiği sene bunu iki defa tekrarlamıştır. Bununla beraber o, kendisine nazil olan ayetleri vahiy kâtiplerine de yazdırıyordu. Böylece Hz. Muhammed (s.a.v.), nazil olan ayetleri hem ezber hem de yazı yolu ile kayıt altına alıp korunmasını sağlıyordu. Onun vefatından sonra sahabe, Kur'ân-ı Kerim'i büyük bir hassasiyetle bir araya getirip bugün elimizde bulunan Mushaf haline getirmiştir (Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 3, hadis no: 4986, 4987; 4, hadis no: 4989, 4990; 7, hadis no: 4997, 4998; ez- Zerkeşî, 1957, I, 241; es- Süyûtî, 1978, I, 181; ez-Zerkânî, 1996, I, 167 vd.; Cerrahoğlu, 2008, 53, 62-71; Turgut, 1991, 94 vd).

Hadislerin tespiti ise, hadis tarihi açısından son derece önemli bir konudur. Kur'ân-ı Kerim'in ezberlenmesinde, yazılmasında, kitap haline getirilmesinde önemli bir vazifeyi yerine getiren sahabe, aynı zamanda hadislerin rivayetinde ve kitabetinde de önemli rol üstlenmiştir (Hadislerin ezberlenmesi, yazılması ve sonraki nesillere aktarılması hakkında geniş bilgi için bkz. es-Salih, 1986, 14 vd.; Sezgin, 2012, 25 vd.; Koçyiğit, 2011, 26 vd.; Kattân, 1992, 27 vd.; A'zamî, 1993, 34 vd.; a. mlf. 2010, 29 vd.; Ebû Zehv, 2007, 79 vd.; Bağcı, 2018, 76 vd.; Karakaş, 2017, 130 vd). Onlar, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ilminden istifade etmek için sürekli onun yanında bulunmaya çalışıyorlardı. Hazır bulunanlar, Hz. Muhammed'den (s.a.v.) öğrendiklerini hazır olmayan arkadaşlarına bildirmeyi dini bir görev olarak kabul ediyorlardı. Bu nedenle bazen, münavebe şeklinde Hz. Muhammed'in (s.a.v.) yanında bulunuyorlardı. Bu konudaki en çarpıcı örnek, Hz. Ömer'in bir komşusu ile münavebe yolu ile Hz. Muhammed'in (s.a.v.) yanında bulunma konusundaki antlaşmasıdır (Buhârî, İlim, 27, hadis no: 89; es-Sallâbî, 2016, 222. Bu hadisin şerhinde sahabenin Hz. Muhammed'den (s.a.v.) ilim öğrenme konusundaki çabaları hakkında verilen bilgiler için bkz. el-Kirmânî, 2010, II, 97 vd; İbn Hacer, 2005, I, 244 vd; el-Aynî, 2002, II, 144 vd; el-Gürânî, 2008, I, 196; el-Kastalânî, 2012, I, 279 vd).

Görüldüğü gibi sahabe, hem Kur'ân-ı Kerim'in hem de Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sünnetinin tespitinde büyük gayretler sarf etmiştir. Onlar, bu konuda görev ifa eden ilk nesildir. Sahabe, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) hayatında olduğu gibi, onun vefatından sonra da hadislerin rivayeti konusunda son derece hassas davranmışlardır. Onlar, hadis rivayeti hususunda önemli bazı ilkeler ortaya koymuşlardır. Örneğin Hz. Ömer, hadis rivayet eden sahabeden, söylediklerinin doğru olup olmadığını tespit etmek için şahit istemiştir (Buhârî, İsti'zân, 13, hadis no: 6245; Müslim, Adab, 37, hadis no: 2153). Diğer taraftan Hz. Ali ise, hadis rivayet edenlerden doğru söylediklerine dair yemin etmelerini istemiştir (Okiç, 1995, 200; a.mlf. 2017, 189). İşte sahabenin bu ve benzeri uygulamaları, hadis tenkidinin sahabe döneminde başladığını göstermektedir. Bizler bu çalışmamızda, sırası ile önce sahabe ve hadis kritiği üzerinde duracağız. Ardından da konu ile ilgili çeşitli örnekler hakkında bilgiler vermeye çalışacağız.

A - Sahabe

Sahabi, sözcük olarak birlikte bulunmak, beraber yaşamak, dost ve arkadaş olmak gibi anlamlar ifade eden “sahibe-yashabu” fiilinden türemiş bir isimdir. Bu fiilin masdarı, “sohbet” ve ismi faili de “sahib” tir. “Sahib”, yoldaş, gözcü, refik, arkadaş ve yardımcı demektir. “Sahib” in çoğulu, “sahb”, “sihâb” ve “sahbân” şeklinde gelir. “Sahb” ın çoğulu ise, “ashâb” ve onun da çoğulu, “asâhib” şeklinde olur. “Sahabe” kelimesi ise,

aslında “*sahibe*” fiilinin masdarıdır. Fakat bu kelime, “*sahabi*” için çoğul olarak da kullanılmaktadır. Buna göre “*sahabe*”, “*sahabi*” kelimesinin çoğuludur ve “*ashâb*” ile aynı anlamdadır (el-Halil b. Ahmed, 2003, II, 379; İbn Manzûr 1994. VIII, 200vd.; Ahterî, 1310, 572; Luvis, 1986, 416).

“*Sahabi*” kelimesinin ıstılâhî anlamına gelince, bu konuda pek çok tanım yapılmıştır. Bu tanımlardan bazıları, pek çok sahabiye dışarıda bırakacak kadar dar iken, bir kısmı da sahabi olmayanları bile kapsayacak kadar geniş tutulmuştur. Bu tanımların ikisi de ifrat ve tefritten dolayı tenkid konusu olmuştur. Başta İbn Hâcer Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö. 852/1448) olmak üzere, hadis âlimlerinin çoğu, Hz. Muhammed’i (s.a.v.) Müslüman olarak gören ve yine Müslüman olarak vefat eden kişileri sahabi olarak kabul etmişlerdir. Bu tanıma göre mümin olarak Hz. Muhammed’i (s.a.v.) gören, onunla beraberliği uzun veya kısa süren her kişi sahabi sayılır. Böyle bir kişinin Hz. Muhammed’den (s.a.v.) hadis rivayet etmesi veya etmemesi, onunla beraber savaşa katılmış olması veya olmaması, onu gördüğü halde yanında oturmuş olması veya olmaması şart değildir. Ayrıca fiziki olarak âmâ olan Müslüman bir kişinin, Hz. Muhammed’i (s.a.v.) beden gözü ile görmemiş olması sonucu değiştirmez. Çünkü o da az veya çok Hz. Muhammed’in (s.a.v.) sohbetinde bulunmuşsa, sahabi olarak kabul edilir. Önemli olan nokta, kişinin Müslüman olarak Hz. Muhammed’i (s.a.v.) görmüş olması, sohbetinde bulunması ve bu hal üzere vefat etmiş olmasıdır (İbn Salâh, 1998, 293 vd.; İbn Hacer, 2010, I, 7 vd.; Naim, 1970, 13; Şakir, 1994, 174 vd.; Koçyiğit, 1992, 409 vd.; Aydın, 2012, 262 vd.; Efendioğlu, 2008, 491; Karakaş, 1999, 1 vd.).

İlk olarak kimin Hz. Muhammed’e (s.a.v.) iman ettiği ve dolayısı ile sahabi olduğu ile ilgili farklı yorumlar vardır. Bazı âlimler, ilk olarak Hz. Ebû Bekr’in (ö.13/634), bazıları Hz. Ali’nin (ö.40/661) ve bazıları da Hz. Zeyd b. Harise’nin (ö.8/629) Müslüman olduğunu ileri sürmüşlerdir. Başta İbn Hâcer olmak üzere, âlimlerin çoğu, ilk olarak Hz. Hatice’nin (ö.620), Hz. Muhammed’in (s.a.v.) bi’setini tasdik edip Müslüman olduğu hususunda ittifak etmişlerdir (İbn Salâh, 1998, 299 vd.; en-Nevevî, 1986, 83; es-Suyûtî, 2011, 421 vd.; el-Kattân, 1992, 61; Efendioğlu, 2008, 493). İbn Salah Ebû Amr Osman b. Abdirrahman eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245), hangi sahabînin daha önce Müslüman olduğunu çözüme kavuşturabilmek için, şöyle bir yorumda bulunmuştur. Ona göre, erkeklerden Hz. Ebû Bekr, çocuklardan Hz. Ali, kadınlardan Hz. Hatice, azatlılardan Hz. Zeyd b. Harise ve kölelerden de Hz. Bilâl b. Rebâh (ö.20/641), İslâm’ı ilk kabul eden sahabilerdir (İbnu’s-Salah, 1998, 299 vd.; en-Nevevî, 1986, 83; Efendioğlu, 2008, 493). İster erkek, ister kadın olsun. Bir kimsenin sahabi olup olmadığını anlamının birçok yolu vardır. Bunlar, tevatür, şöhret, şehadet ve ikrar gibi yollardır (Hatib el-Bağdâdî, 1988, 49 vd.; İbn Hâcer, 1989, 90; Efendioğlu, 2008, 492; Karakaş, 1999, 3).

Kaynaklarda, sahabe sayısı hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Arap yarımadasında yaşayan insanlar, çoğunlukla göçebe hayatı yaşıyorlardı. Bazıları, Medine’ye Hz. Muhammed’in (s.a.v.) yanına gelip Müslüman olduktan sonra, kabilelerine geri dönüyorlardı. Dolayısı ile sahabe sayısını belirlemek, kolay değildir. Bazı kaynaklarda sahabe sayısının 100 bin civarında olduğu kaydedilirken, Ebû Zur’a’ er-Râzî, bu sayının 114 bin civarında olduğunu ileri sürmüştür. (en-Nevevî, 1988, 82; es-Suyûtî, 2011, 417). Son vefat eden sahabînin, Ebu’t-Tufeyl Amir b. Vasıla el-Leysî (ö. 110/728) olduğu rivayet edilmektedir. Onun Mekke’de vefat ettiğine dair ihtilaf bulunmamakla beraber, vefat tarihi hakkında çeşitli rakamlar da yazılmaktadır (en-Nevevî, 1986, 83; es-Suyûtî, 2011, 423; el-Kattân, 1992, 62; Efendioğlu, 2008, 494).

Sahabe İslâm tarihi açısından büyük bir önem ve fazilete sahiptir. Çünkü onların çoğu, yaşadıkları dönemde şirk bataklığından sıyrılarak, İslâm inanç ve ahlakını benimeyi tercih etmişlerdir. Onlar, Hz. Muhammed (s.a.v.) ile beraber yaşayarak, onunla arkadaş olmuş, hayatını yakından öğrenmiş ve ahlakı ile ahlaklanarak onun izinden gitmeye çalışmışlardır. Sahabe, ilk İslâm nesli olmaları hasebiyle, Kur’ân-ı Kerim ve hadislerin tespitinde önemli rol oynamışlardır. Çünkü onlar, Kur’ân-ı Kerim’i okuyup ezberleyen ve yazıya geçirerek kaydeden ilk nesildir. Bununla beraber onlar, hadis rivayetinde senedi oluşturan ilk ravi halkasıdır. Sahabe nesli, fert olarak günahsız ve hatadan beri bir nesil olmamakla beraber, onların faziletlerini dile getiren çeşitli ayet ve hadisler vardır. Bazı müfessirlere göre, “*Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmet oldunuz*” (Alu İmran 3/110.) anlamındaki ayette, Hz. Muhammed (s.a.v.) ve onun yanında yer alan sahabe kast edilmektedir (Taberî, 2013, IV, 57 vd.; Kurtubî, 2006, IV, 166 vd.; İbn Kesîr, tsz., I, 336 vd.; Ateş, tsz., II, 91 vd.). Bazı ayetlerde de onların faziletine işaret edilmektedir (el-Bakara 2/143; et-Tevbe 9/100; el-Fetih 48/, 18, 29). Bazı hadis kaynaklarında ise, “*Kitâbu Fedâilî’s-Sahâbe*”, (Bu konudaki rivayetler için bkz. Müslim, Fedâilü’s-Sahabe). “*Kitâbu Fedâilî Ashâbî’n-Nebi*” (Bu konudaki rivayetler için bkz. Buhârî, Fedâilü Ashâbî’n-Nebi). veya “*Kitâbu’s-Sünne*” (Bu konudaki rivayetler için bkz. Ebû Dâvûd, Sünne, 10, hadis no: 4657; 11, hadis no: 4658, 4659) başlıklı bölümlerde, bu konu ile ilgili pek çok hadise yer verilmiştir.

Her sahabi, Hz. Muhammed’den (s.a.v.) hadis rivayet etmemiştir. Rivayet edenler de farklı sayılarda hadis rivayet etmişlerdir. Kaç sahabînin Hz. Muhammed’den (s.a.v.) hadis rivayet ettiği hususunda farklı görüşler vardır (Geniş bilgi için bkz. Efendioğlu, 2008, 493). Sahabe, Hz. Muhammed’den (s.a.v.) hadis

rivayet etme kemiyeti açısından iki kısım halinde değerlendirilmiştir. Hz. Muhammed'den (s.a.v.) binden fazla hadis rivayet edenlere müksirûn adı verilmiştir. Kelime olarak müksirûn, çok hadis rivayet edenler anlamındadır. Müksirûn olarak kabul edilen muhaddisleri şöyle sıralayabiliriz:

Ebû Hureyre (ö. 58/677), 5374, Abdullah b. Ömer (ö. 73/692) 2630, Enes b. Mâlik (ö. 93/711) 2286, Hz. Aişe (ö. 58/677) 2210, Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687) 1660, Cabir b. Abdillâh (ö. 74/693) 1540 ve Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 64/683) 1170 hadis nakletmişlerdir (Naim, 1970, I, 25 vd; Şakir, 1994, 180; Koçyiğit, 1992, 329 vd; Aydın, 2012, 208; Karakaş, 1999, 2). Ahmed b. Hanbel (ö. 261/874), Ebû Saîd el-Hudrî'yi bunların dışında tutarak, müksirûn sayısının 6 olduğunu iddia etmiştir (Şakir, 1994, 180; Karakaş, 1999, 3).

Hz. Muhammed'den (s.a.v.) binden az hadis rivayet edenlere de mukillûn denmiştir. Mukillûn kavramı, sözcük olarak az hadis rivayet edenler anlamındadır. Buna göre, müksirûn dışında kalıp Hz. Muhammed'den (s.a.v.) hadis rivayet eden her sahabe, mukillûn olarak kabul edilmiştir. Dört halife, Abdullah b. Mes'ûd (ö.32/652), Abdullah b. Amr b. el-As (ö.65/684), Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö.55/675), Ebû Zer el-Gıffârî (ö. 32/653) ve daha pek çok sahabe, mukillûna örnek olarak verilebilir (Şakir, 1999, 180 vd.; Koçyiğit, 1992, 329; Aydın, 2012, 207).

Sahabenin hadis rivayetindeki adaleti, hadis âlimleri tarafından hassas bir konu olarak kabul edilmiştir. Sahabe, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) davetine icabet eden, ona inanan, onunla beraber çeşitli güçlüklerle göğüs geren, Kur'ân-ı Kerim'i ve sünneti bizzat ondan duyan, kendi hayatına uygulayan ve sonraki nesillere aktaran seçkin bir nesildir. Nitekim Hz. Muhammed (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Bu ümmetin en hayırlı nesli, benim gönderildiğim asırda yaşayanlardır." (İbn Hanbel, V, 357). Nitekim sahabenin faziletine işaret eden pek çok ayet (el-Bakara 2/143; et-Tevbe 9/100; el-Fetih 48/, 18, 29.) ve hadis (Buhârî, Şehâdât, 9, hadis no: 2651; Fedâilu's-Sahâbe, 1, hadis no: 3649, 3650, 3651; Rikâk, 7, hadis no: 6428; Eymân, 27, hadis no: 6695; Müslim, Fedâilu's-Sahâbe, 210, hadis no: 2533; 212, 213, hadis no: 2534; 214, hadis no: 2535; Nesâi, Eymân, 29, 41.) de vardır. Bu ayet ve hadisler hakkında çeşitli yorumlar yapılsa da âlimler, sahabenin hadis rivayeti açısından adaletlerinin cerh ve ta'dile konu yapılarak tartışılmasını uygun görmemişlerdir. Çünkü hadisleri ilk nesil olarak nakleden sahabe ravilerin, adalet sahibi olmaları hadislerin sıhhati açısından bir gerekliliktir. Özellikle Kur'ân-ı Kerim ve sünnetteki bu naslara dayanan muhaddisler ve Ehl-i sünnet âlimleri, sahabenin tümünü adil kabul ederek onların naklettikleri hadislerin araştırılmadan kabul edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Cumhuriyetin görüşü, bu istikamettir (İbn Salâh, 1998, 294 vd.; İtr, 1992, 121 vd.; A'zâmî, 1990, 105; Efendioğlu, 2008, 495). Çünkü sahabe hakkında cerh ve ta'dil kapısının açılması, çeşitli problemlerin meydana çıkmasına zemin hazırlar. Cerh ve ta'dil ilmi, sahabenin sahip olduğu adalet prensibi üzerine kurulmuştur. Sahabenin bazısında unutkanlık ve yanılma gibi bazı zabt kusurlarının bulunması, onlar için bir eksiklik olarak değerlendirilmez. Onların zaman zaman birbirlerini tenkid etmiş olmaları, adalet vasfını zedelemeye yönelik değil, aksine birbirlerinin hatalarını düzeltmeye yöneliktir. Bazı sahabede görülen ancak aşırı olmayan hata ve küçük zabt kusurları, onların sika olmalarına zarar vermez. Özellikle hadis âlimlerinin, bütün sahabeye yönelik cerh kapısını kapalı tutmalarının ve tartışma konusu yapılan bazı sahabileri masum olmadıkları halde onları hadis rivayetinde adil kabul etmelerinin bir takım sebepleri vardır. Bu sebeplerle ilgili çeşitli yorumlar yapılmıştır (Geniş bilgi için bkz. Hatiboğlu, 2016, 115 vd.; Efendioğlu, 2008, 495).

Mehmed Said Hatiboğlu, rical tenkidi ile uğraşmış Sünnî muhaddis imamlar ile ilgili şöyle bir açıklamada bulunmuştur: "Sünnî muhaddis imamlar, her zaman için gerçek İslami tenkid anlayışı ile hareket etmemişlerdir. Onlar, bu konuda çok korumacı davranmışlardır. Onların bu davranışları, son derece üzüntü verici olmakla beraber, hadis tenkidi açısından da büyük bir kayıp olarak düşünülmüştür. Aslında onların sahabe hususundaki tutumlarının, asırlar sonra yaşamış olan İbn Teymiye'nin (ö. 728/1328) çizmiş olduğu çerçeve içerisinde olması uygun olurdu. Nitekim İbn Teymiye, Rafizilerin Hz. Osman'ın (ö. 35/656) ehil olmayan kişileri vali tayin ettiğine dair ithamlarına şöyle bir cevap vermiştir: "Bizler, Hz. Muhammed'den (s.a.v.) sonra kimsenin masum olduğuna inanmayız. İster halifeler olsun, ister başkaları, bunlar hata yapabilir ve günah işleyebilirler. Onlar, ya bunlardan tövbe ederler ya da yaptıkları birçok iyilik dolayısıyla onlardan temizlenirler. Veyahut belalara uğrarlar da Allah bu yüzden veya bundan başka vesilelerle günahlarını af eder." (İbn Teymiye, 1989, VI, 196; Hatiboğlu, 2016, 118 vd.).

B - Hadis Tenkidi

Hadis kültüründe, hadislerin metin ve senetlerine yönelik değerlendirmelere hadis tenkidi denmektedir. Günümüz Türkçesinde, bu tür değerlendirmelere, kritik de denmektedir. Kritik kelimesi, köken itibarı ile Fransızca "*critique*" sözcüğünden gelmektedir. O da eleştirmek, tenkit etmek, kusurlu görmek ve benzeri anlamlar için kullanılmaktadır (Parlatır, , 239). Bu kelime, İngilizcede "*critic*" (Bezmez, 2007, 97.) ve Almancada ise, "*dia kritischer*" veya "*dia kritisch*" (Steuerwald, 2010, 924) şeklinde kullanılmaktadır. Kritik kelimesi, Türkçede eleştirmek, incelemek, araştırmak, hikmet, ciddi ve benzeri

anlamlar için kullanılmaktadır. Bu kelime ile aynı kökten gelen “*kritisizm*”, eleştiricilik demektir. (Akalm, 2011, 1513). Kritik kelimesi hakkında bu bilgileri verdikten sonra, şimdi de tenkid kavramı üzerinde duracağız. Kelime olarak tenkid, herhangi bir şeyin iyisini kötüsünden ayırmak, ayıklamak için gözden geçirmek, bir şeyin kusurunu tespit etmek ve benzeri anlamlar için kullanılan “*nakade-yankudu*” fiilinden türemiş bir isimdir. Bu isim, “*fa’ala*” babından “*nakkada*” fiilinin masdarıdır. Ayrıca tenkid, bir sözü eleştirmek, içindeki kusurları ayıklayarak, sözdaki güzellikleri ortaya çıkarmak demektir. Tenkid faaliyetini gerçekleştiren kişiye, münekkid denmektedir. (el-Halil b. Ahmed, 2003, IV, 255; İbn Manzûr, 1994, XIV, 334; Luvis, 1986, 830). Tenkid kelimesinin Türkçedeki karşılığı, eleştiridir. Kanaatimizce bunun amacı, iyiyi kötünden, sağlamı çürükten, doğruyu yanlıştan ayırmaktır. Daha doğrusu tenkid, kötü, çürük ve yanlış olanı eleyerek ayıklamak ve sağlam olanı ortaya çıkarmaktır. Bununla beraber tenkid, bir eser, kişi veya olay hakkında hüküm yürütme, iyi ve kötü taraflarını ortaya koyma anlamına da gelir. Görüldüğü gibi tenkid, kusurlu olan herhangi bir şeydeki kusuru giderip onu tashih etme çabası olarak yorumlanabilir. (Bağcı, 2018, 329).

Her kavramın anlamı, ele alınan ilim dalına göre farklı anlamlar ifade eder. Dolayısı ile ona göre tenkid kavramı da sosyal bilimler alanında kullanıldığı ilim dalına göre farklı bir ıstılâhî anlam ifade eder. Aslında feseî tenkid, sanat tenkidi, sosyolojik tenkid, edebi tenkid, kültür tenkidi, tarihi tenkid ve benzeri alanlardaki tenkid kavramı, kullanıldığı alana göre farklı anlamlarda yorumlanmaktadır. (Ertürk, 2017, 31). Örneğin destan, mesnevi, roman, hikâye ve tiyatro gibi olayları canlandıran edebi eserlerde de tenkid vardır. Bu tür eserlerde, o olayı gerçekleştiren bir kahraman bulunmaktadır. O kahraman, eserin esas figürüdür. Tenkid açısından olayın değerlendirilmesi, o şahsın üzerinden yapılmaktadır (Kaplan, 1991, 5; Turgay, 2015, 30).

Konumuz olan hadis usulüne göre tenkid ise, herhangi bir hadisin sıhhat derecesini tespit etmek için sened ve metnini incelemeye tabi tutmaktır (Aydın, 2012, 243; Karacabey, 2013, 151, 164 vd.; Bağcı, 2018, 329). Diğer bir ifade ile hadis tenkidi, sahih hadisleri zayıf hadislerden ayırmak, ravilerin güvenilir veya güvenilirmez oldukları kanaatine varmaktır. Hadis ilminin bir alt disiplini olarak kabul edilebilecek olan “*Hadis Tenkid İlmî*”, hadisleri iki cihetten ele almaktadır. Önce hadislerin ravi senedini ele alır, onları cerh ve ta’dil açısından değerlendirir. Bu ilim, ondan sonra senedi sahih olan hadis metinlerini temel prensipler açısından ele alıp detaylı bir şekilde inceler. Bu inceleme sonucunda hadis metinlerinin sahih veya zayıf olduğuna hükmeder. Bunun yanında, sahih olan hadis metinlerinde var olduğu kabul edilen müşkili de ortadan kaldırır. Ayrıca bu ilim, sahih metinler arasındaki teâruzun/çelişkinin giderilmesini sağlamaya çalışır (Ertürk, 2017, 32).

Bu ve benzeri tanımlardan anlaşıldığına göre, hadis ilminde ele alınan hadis, sened ve metin açısından değerlendirilmesini esas alır. Senetlerin değerlendirilmesine “*dış tenkid*”, metinlerin değerlendirilmesine ise, “*iç tenkid*” denilebilir (Polat, 1989, 118 vd.; Ertürk, 2017, 32). Sened tenkidine geçmeden önce, “*isnâd*” kavramı hakkında bilgi vermek istiyoruz.

“*İsnâd*” sözcüğü, dayanmak, yaslanmak, çıkmak, temellendirmek, dayamak, desteklemek, itimat etmek ve benzeri anlamlara gelen “*senede-yesnudu*” fiilinden türemiş bir isimdir. Bu fiil, yerine göre lazımı ve yerine göre de mutaaddi anlamında kullanılmaktadır. Aslında “*isnâd*”, bu fiilin “*esnede*” babının masdarıdır. “*Esnede*” fiili, mezid bir fiil olmasına rağmen, sülasi olan “*senede*” fiili ile aynı anlamda kullanılmakla beraber, duyduğu kimseleri sıra ile sayarak sözün asıl sahibini haber vermek anlamında da kullanılmaktadır. Başka bir ifade ile “*isnâd*”, söylenen bir sözü, sırası ile asıl sahibine kadar ulaştırmak, bir rivayetin geliş yolunu haber vermek, ilk kaynağa kadar götürmek demektir. Bunu, metnin geliş ve intikal yolunu bilmek olarak da yorumlamamız mümkündür (Halil b. Ahmed, 2003, II, 283; İbn Manzûr, 1994, VII, 271 vd.; Ahterî, 1310, 55; Luvis, 1986, 354; Özek, Ali, 1967, 20). Hadis ıstılâhında ise “*isnâd*”, sözün, asıl sahibine araçlar vasıtası ile yükseltilmesidir. Diğer bir ifade ile hadis kültüründe “*isnâd*”, metni bize ulaştıran, yani bize nakleden ricâldir/ravi zinciridir. Bu tanıma göre hadis rivayet eden ricâl, yola benzetilmiştir. Zira her ikisi de insanı maksuda ulaştırır. Sened de yol demektir. “*Metnin yolu*” ve “*senedin yolu*” tabirlerinin manası da aynıdır. Bir hadisin sahih veya zayıf olduğunu tespit hususunda muhaddislerin istinadgâhı olması sebebi ile bu yola, sened adı verilmiştir. Buna göre sened, hadisin Hz. Muhammed’e (s.a.v.) varıncaya kadar muttasıl bir şekilde güvenilir kimse tarafından yine güvenilir kimseden rivayet edilmesi keyfiyetidir. Sened, herhangi bir hadisi nakleden ravilerin isim zinciridir ve hadisin bize kimler aracılığı ile ulaştığını gösteren yazılı bir belgedir. Bu, Allah’ın Müslümanlara has kıldığı bir sistemdir. Tarihin hiçbir döneminde başka bir toplum tarafından kullanılmamıştır. Ravi sayısı az olan isnâda “*âlî isnâd*” ve ravi sayısı çok olan isnâda ise, “*nâzil isnâd*” denmektedir. İsnâd zincirinde yer alan her ravinin ahlak/adalet ve hafıza/zabt yönlerinin incelenerek değerlendirilmeleri, bu sistemin en modern haber alma ve alınan bu haberin doğruluğunu tespit etme usulü açısından son derece önemlidir (es-Suyûtî, 2011, 368

vd.; Okiç, 1959, 8; Karaman, 2010, 71 vd.; Özek, 1967, 20; Küçük, 2001, 154, 157 vd.; Bağcı, 2018, 330). Günümüzde de hadis tahlillerinde isnâdın üzerinde ciddiyetle durulmaktadır (Tatlı, 2004 29 vd.; a. mlf., 2005, 205 vd). Sened tenkidi, senedi oluşturan ravilerin adalet ve zabt ("*Adalet*", eşit ve doğru davranmak, hak yememek, doğru olmak, adaletle hükmetmek, ayırım yapmamak, haksızlık yapmamak, dengelemek, denk tutmak, düzeltmek, aynı seviyede kılmak, bir şeyi diğerinin eşi kılmak, onun yerine getirmek ve benzeri anlamlar için kullanılan "*adele-ya'dilu*" fiilinden türemiş bir isimdir. Bu fiil, aynı zamanda herhangi bir şeyden dönmek, sapmak, ayrılmak, geri dönmek, terk etmek ve benzeri anlamlar için de kullanılmaktadır. "*Adalet*", "*adl*" kelimesi ile eşanlamlıdır. "*Adalet*" ve "*adl*", doğruluk, dürüstlük, eşitlik, adaleti gözetmek, düzgün olmak, şehadetine güvenilen kişi olmak ve benzeri anlamlar için kullanılmaktadır (Halil b. Ahmed, 2003, III, 110 vd.; İbn Manzûr, 1994, X, 61 vd). Hadis kültürü açısından adalet, rivayet eden kişinin, rivayet etme ehliyetine sahip olmasıdır. Buna göre hadis rivayet eden kişinin, cenab-ı Allah ile Hz. Muhammed'in (s.a.v.) emirlerine uyması, yasaklarından kaçınması, toplum içerisinde kişiliğine zarar verecek söz ve davranışlardan uzak durması gerekir. Hadis âlimlerine göre adil olan bir ravinin, Müslüman, akil ve baliğ olması gerekmektedir. Bunun yanında onun fık gibi kötü davranışlardan uzak durması ve takva sahibi olması da gereklilik arz etmektedir. Bu vasıfları taşıyan bir ravi, sika kabul edilir ve rivayet ettiği hadisler alınır (İbnu's-Salah, 1998, 104 vd.; Zeydân, 2011, 63 vd.; Şakir, 1994, 87; Kattân, 1992, 65 vd.; Koçyiğit, 1992, 27 vd.; Aydın, 2012, 15 vd.; Çakan, 1993, 77 vd.; Yücel, 2012, 101 vd.). Bir ravinin güvenilir olmadığını gösteren on kusura, "*metâin-i aşere*" yani on suçlama noktası veya ravinin eleştirildiği on kusur denir. Bunlardan beş tanesi adalet ile ilgilidir. Bunlar, *kizbu'r-râvi*, *ittihâmu'r-râvi bil kizb*, *fisku'r-râvi*, *bidatu'r-râvi* ve *cehâletu'r-râvi*'dir (Çakan, *Hadis Usûlü*, 93 vd.; Yücel, *Hadis Usûlü*, 104 vd.; ayrıca sened zincirinde yer alan ravilerin adalet kriterlerinden *fisku'r-Râvi* hakkında geniş bilgi için bkz. Tatlı, 2013, 33 vd.) Hadis rivayetinde ravinin adalet vasfına sahip olması ile ilgili verdiğimiz bu bilgilere bakarak mutlak bir hüküm vermek, kişiyi yanlış neticelere götürebilir. Çünkü adalet, mutlak anlamda hatasızlık ve masumluk anlamına gelmez. Nitekim bir âlimin veya bir ravinin hayatında bildiklerimizden daha çok bilmediğimiz tarafları da olabilir. Bu konuda şu bilgilere yer vermek istiyoruz: "Hadisçilerin raviler hakkında onların adil olup olmadıklarını tespit amacıyla yaptıkları çalışmalar ve bu çalışmalar sonucunda verdikleri hükümler hiçbir zaman mutlak ve tartışılmaz doğrular değildir. Dolayısıyla onların adil olarak nitelendirdikleri bir ravinin gerçekte gayr-ı adil, adalet sıfatından mahrum ettikleri bir ravinin de gerçekte pekâlâ adil olması da mümkündür. Bir ravinin adil olup olmama açısından gerçek durumunu bilmenin imkânsız olduğu, dolayısıyla onun görünürdeki durumuna göre bir hüküm verileceği bir ilke olarak kabul edilmelidir. Geçmişte hadisçilerin, raviler ve bu ravilerin rivayet ettikleri hadisler hakkında yaptıkları çalışmaların ve vardıkları sonuçların bir kanaat ve içtihadattan ibaret olduğunu kabul edip onların tartışmasız birer gerçek olarak algılanmaması ve bunun bir dogma haline getirilmemesi gerekir. İşte bunun sonucunda hadislerle ilgili inceleme ve araştırmalara bir görecelik gelecek, bu görecelik de farklı kanaatlerin ileri sürülebilmesine imkân sağlayacak, sonuçta hadis tetkikleri dinamik bir yapı kazanacak ve bu dinamizmini sürdürecektir." (Kırbaşoğlu, 1999, 156 vd.; Bağcı, 2018, 275). "*Zabt*" sözcüğü, sağlamca ezberlemek, sağlam ve güzel yapmak, tashih ve ikmal etmek, harekelemek, yakalamak, hapsedmek, iki eli ile yakalamak ve benzeri almalar için kullanılan "*zabeta*" fiilinden türemiş bir isimdir. Bu fiilin muzarisi, "*yazbutu*", "*yazbitu*" ve "*yazbetu*" olmak üzere üç şekilde de kullanılmaktadır (Halil b. Ahmed, 2003, III, 6 vd.; İbn Manzûr, 1994, IX, 12 vd.; Luis, 1986, 445). Hadis kültüründe "*zabt*", ravinin duyduğu bir hadisi aradan uzun bir zaman geçse bile başka bir raviye nakledinceye kadar ezberinde tutabilme melekesine sahip olabilmesidir. Başka bir ifade ile "*zabt*", ravinin ezberinden naklediyorsa, metni iyi ezberlemiş olması, kendisine ait yazılı bir belgeden rivayet ediyorsa, o belgeyi iyi muhafaza ederek her türlü değişiklikten koruması ve manen rivayet ediyorsa, lafızların manaya delaletini iyi bilmesi ve manayı bozacak unsurlardan kaçınması demektir. Ezberinde tutma kabiliyeti güçlü olan raviye, "*zabit*" denir. Her ravinin kendisine göre bir kusuru olabilir. Önemli olan, ravide bulunan hataların fazla olmamasıdır. "*Metâin-i aşere*" adı verilen on kusurdan beşi de ravinin "*zabt*" vasfı ile ilgilidir. Bunlar, "*kesretu'l-galat*", "*fartu'l-gafle*", "*sûu'l-hufz*", "*vehm*" ve "*muhâletü's-sikât*"'dır. Adalet ve zabt vasıflarını taşıyan ravi, güvenilirlik açısından sika olarak kabul edilir. Bu vasıflara sahip bir raviye güvenmek, naklettiği hadislere de güvenmek anlamını ifade etmektedir (İbnu's-Salah, 1998, 104 vd.; Zeydân, 2001, 65 vd.; Şakir, 1994, 87 vd.; Kattân, 1992, 65 vd.; Koçyiğit, 1992, 511 vd.; Aydın, 2012, 335; Çakan, 1993, 78, 95; Yücel, 2012, 106 vd.; Bağcı, 2018, 275 vd.; a. mlf., 2004, 56 vd., 66 vd). kriterleri açısından sağlam olup olmadıklarını tespit etme çalışmasıdır. Başka bir ifade ile sened üzerinde yapılan tenkitlere, kısaca sened veya isnâd tenkidi denmektedir (Bağcı, 2018, 330). Ravilerin biyografyalarına ait bu tenkitli araştırmalara, "*cerh ve ta'dil*" (Yeri gelmişken, hadis ricali açısından önemli bir konu olan "*cerh ve ta'dil*" kavramlarını kısaca tanıtmak istiyoruz. "*Cerehe-yecrehu*" fiilinin mastarı olan "*cerh*" kelimesi, sözcük olarak elle, alet ile veya dil ile yaralamak anlamına gelmektedir. Yaralamak, maddi yönden olduğu gibi,

manevi yönden de olabilir. Bna göre bu fiil, aynı zamanda sövmek ve şahitliğini çürütmek anlamlarına da gelmektedir. Hadis kültüründe ise “*cerh*”, herhangi bir raviyi adalet/ahlak veya zabt/hafıza sıfatını zedeleyecek veya ortadan kaldıracak bir ya da birden fazla kusur nedeni ile tenkid etmektir. Bu tenkid ve değerlendirme sonucunda ravinin rivayet ettiği hadis, ya kabul edilir ya da reddedilir. Cerhe konu olan ravi, “*mecruh*” olmuş yani ta’n edilmiş kabul edilir. Raviye kusuru nisbet eden kişiye de “*cârih*” denir. “*Addele*” fiilinin mastarı olan “*ta’dîl*” ise, kelime olarak teziye etmek, düzeltmek, aynı hizaya getirmek, daha iyi bir şekle sokmak, güvenilir olduğunu açıklamak ve doğru hüküm vermek gibi anlamlara gelmektedir. Aslında bu kelime, ılımlılık, dürüstlük, gönülde doğru olduğuna dair kanaat beliren şey anlamına gelen “*adl*” veya “*adalet*” kökünden türemiştir (Halil b. Ahmed, 2003, III, 110 vd.; İbn Manzûr, 1994, X, 61 vd.). Hadis kültüründe ise “*ta’dîl*”, ravinin adalet ve zapt kriterlerini taşıdığına hükmetmek demektir. Bu durumda ta’dîl edilen ravinin rivayetleri, sağlam kabul edilir ve o da sika, sebt ve hüccet gibi özelliklerle vasıflandırılır. Raviyi ta’dîl edene, “*muaddil*”, adalet sahibi olduğu kabul edilen kişiye de “*adl*” veya “*adil*” denilmektedir (Kasimî, 1987, 195 vd.; Kattân, 1992, 65 vd.; Özek, 1967, 116 vd.; Koçyiğit, 1992, 71 vd, 446 vd.; Aydın, 2012, 48 vd., 299 vd.; Çakan, 1993, 90 vd.; Yücel, 2012, 202 vd.; Aşıkutlu, 1993, VII, 394. Bu tanımlara göre ravilerin adalet ve zapt kriterlerini taşıyıp taşımadıkları açısından araştırmayı konu edinen hadis çalışmalarına, “*cerh ve ta’dîl*” denilmektedir. Diğer bir ifade ile “*cerh ve ta’dîl*”, ravi eleştiri ilmi olarak kabul edilmektedir. Çünkü “*cerh ve ta’dîl*”, “*el-metâinü’l-aşere*” diye isimlendirilen on tenkit noktasına göre ravileri incelemeyi esas alır. “*Cerh ve ta’dîl*”, isnâd kontrol sistemi olarak da tanımlanabilir. Önemi nedeniyle “*cerh ve ta’dîl*”, hadis ilminin bir alt disiplini olarak kabul edilmiştir. “*cerh ve ta’dîl*” ilmi, hadis uydurma faaliyetlerine karşı hadislerin sıhhatini korumak için ortaya çıkmıştır. Hadis alanında, başlangıcından bu yana “*cerh ve ta’dîl*” alanında pek çok çalışma yapılmıştır (İtr, 1992, 92 vd.; Zeydân, 2011, 55 vd.; Aşıkutlu, 1993, 394 vd.; Yücel, 2012, 108 vd.; Bağcı, 2018, 330) de denir.

Hz. Muhammed’in (s.a.v.) yaşadığı dönemde olduğu gibi Sahabe döneminde de hadis rivayeti konusunda son derece hassasiyet gösterilmiştir. Hicri birinci asrın ikinci yarısından itibaren ravi incelemesi ve sorgulaması bariz bir şekilde ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu süre içerisinde isnâd tenkidi gelişerek geniş bir literatürün hazırlanmasına zemin hazırlamıştır. Hicri II. asırdan itibaren de bu konuda çeşitli eserler yazılmaya başlanmıştır. Bu çalışmalarda hadis ravilerinin doğum ve vefat tarihleri, yaşadıkları yerler, ilmi yolculukları, hocaları, öğrencileri, güvenilir olup olmadıkları gibi konular yer almıştır (Yücel, 2012, 108 vd.; Bağcı, 2018, 330).

Metin tenkidi konusuna geçmeden önce, “*metin*” sözcüğünün tanımı üzerinde durmak istiyoruz. Türkçede “*metin*” sözcüğü, Arapçada “*el-metn*” olarak kullanılmaktadır. O da sağlam, kuvvetli ve dayanıklı olmak, bir kimsenin sırtına kuvvetlice vurmak, bir nesneyi uzatmak, bir yere gitmek, gün boyunca biri ile beraber yürümek, bir yerde ikamet etmek gibi anlamlar için kullanılan “*metene-yemtunu*” fiilinden türemiş bir isimdir. Bu fiil, “*metene-yemtinu*” ve “*metune-yemtunu*” şekillerinde de okunmaktadır. “*Metn*” kelimesinin çoğulu, “*mitân*” ve “*mutûn*” şeklinde kullanılmaktadır. İsim olarak “*metn*” yani “*metin*”, sağlam, kuvvetli ve muhkem olmak, sırt, görülen şey, toprak sert ve yüksek yeri, yolun ortası, kitabın metin kısmı, kelimenin metni, bir şeyin aslı ve kapsamı, şerh ve haşiyenin dışında kalan yazı kısmı gibi anlamlar ifade etmektedir (Halil b. Ahmed, 2003, IV, 117; İbn Manzûr, 1994, XIV, 15 vd.; Ahterî, 1310, 929; Luvis, 1986, 746). Diğer bir ifade ile metin, manaların ifade edildiği sözlerin lafızlarına ve bu lafızların yazı ile ifade edilmiş şekline denmektedir. (Cürçânî, 1983, 33; Ertürk, 2017, 29).

Hadis usulünde ise, senedin ulaştığı yani nihayet bulunduğu söze “*metin*” denmektedir. Hadiste metin, raviler silsilesinin kendisinde son bulunduğu kısımdır ve hadisin aslını oluşturmaktadır. Hadis metni, Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından söylenen söz olabildiği gibi, sahabe tarafından nakledilen Hz. Muhammed’in (s.a.v.) fiili ve takriri de olabilir. İkisi de hadis metni olarak kabul edilir ve aralarında herhangi bir fark yoktur. Sonuç itibarıyla sened zincirinin bitiminde yer alan söz, fiil veya takrirleri ifade eden lafızlara, hadis metni denmektedir (Koçyiğit, 1992, 272; Özek, 1967, 20; Ertürk, 2017, 29; Aydın, 2012, 180).

Metin tenkidi, hadis metninin isnâd edildiği raviye ait olup olmadığını tespit etmek üzere incelenmesidir. Daha teknik bir ifade ile metin tenkidi, hadislerin ya da rivayetlerin sahih olanını sakim olanından ayırmak için başvurulan bir metin eleştiri yöntemidir (Kırbaçoğlu, 1999, 42; Aydın, 2012, 245; Bağcı, 2018, 337). Hadis tarihinde daha çok sened tenkidine önem verilmiştir. Ancak bu durum, temel hadis kaynaklarına zayıf ve uydurma hadislerin karışmasına engel olamamıştır. Bu nedenden dolayı, hadislerin metin açısından tenkid edilmelerinin gerekliliği ortaya çıkmıştır (Kırbaçoğlu, 1993, 99 vd.). Bu yüzden metin tenkidinde öncelikle hadis metninin ifadelerindeki tutarlılık, Kur’ân-ı Kerim, sahih sünnet, salim akıl, tarihi veriler, tecrübe, müşahede ve İslam’ın genel prensiplerine uygun olmalıdır (Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ertürk, 2017, 67 vd.; Bağcı, 2018, 339 vd.; Karacabey, 2013, 278 vd.).

Merhum M. Tayyib Okıç (ö. 1398/1977), hadis tenkidi hakkında şu açıklamalarda bulunmuştur:

“Hadis kritiğinin başlangıcı, çok eskilere dayanmaktadır. Hadis tenkid disiplininin, şifahi dahi olsa sahabe döneminden başladığına dair pek çok bilgi vardır. Hz. Ebû Bekr (ö.13/634), Hz. Ömer (ö.23/644), Hz. Ali (ö. 40/661), Zeyd b. Sabit (ö.45/665), Abdullah b. Abbas (ö.68/687), Ubade b. Samit (ö. 34/654) ve Enes b. Mâlik (ö.93/711) gibi sahabe, hadis nakleden kişilerden rivayetlerinin sahih olduğuna dair delil istemişlerdir. Örneğin Hz. Ali, hadis nakledenlere yemin ettirmiştir.” (Okiç, 1959, 200; a.mlf., 2017, 189).

Genel anlamda hadis tenkidinin temel amacı, Hz. Muhammed'den (s.a.v.) sadır olan hadisleri, uydurma hadislerden ayırd edebilmektir. Hadis, hem İslâm itikadında hem de fıkhi hükümlerin tesbitinde temel ikinci kaynak olarak kullanılmaktadır. Bu nedenle sahih hadislerin, uydurma hadislerden arındırılarak ortaya konması hem İslâm dini açısından hem de insanların istifadesine sunulması açısından önem arz etmektedir. Nabi Abbott'un (ö. 1402/1981) bu konu ile ilgili yapmış olduğu yorumu çok önemli bulduğumuz için, burada ona yer vermek istiyoruz:

“İslâm'ın ilk döneminin herhangi bir aşamasını çalışan araştırmacı, başlangıçta, az okunan ama çokça mahkûm edilen İslamî kaynak olan hadis külliyyatı ile karşılaşır. Mahkûmiyet büyüktür, ama tümüyle hak edilmemiştir. Hadis doğrudur ama buğday tarlasında yabancı ot da yetişir. Zararlı otlarla dikkatli bir uğraşma sonucu açıktır ki, bunlar temizlenecektir. Seçici bir göz, geride bir veya iki yabancı ot toplama tehlikesine karşın, güzelce hasat edilmiş altın buğday tarlalarını görecektir. İnsanlık tarihinin kaynaklarını derleme çabalarının hangisi tümüyle tehlikeden uzaktır ki? Bunların yanında bıktırıcı zararlı otları temizleme görevine karşılık, tedbirli biçici bir başka biçimde ödüllendirilir. Bu hadisler, konuşma ve anekdot damarından beslenen kayıtlar ile sıklıkla, tatsız, kuru, yavan yıllıklarda ve hacimli, düzenli hale getirilmiş derlemelerde kaybolan insani öğeleri korumuşlardır.” (Abbott, 1999. s.18; Karakaş, 2018, 60).

Hadis tenkidinde, metin ihmal edilmemek kaydı ile daha çok isnâda önem verilmiştir. Çünkü isnatta yer alan raviler, sika kabul edildiği takdirde, onlardan nakledilen hadisler de doğal olarak sahih kabul edilmiştir. Modern Avrupa kritiğinde ise, daha çok sened tenkidinin yapılması kâfi görülmemiştir. Onlar, daha çok metin tenkidine önem vermenin gerektiğini savunmuşlardır. Çünkü onlara göre, bazen Hz. Muhammed'den (s.a.v.) çok uzak hatta onun prensiplerine tamamen aykırı bazı fikirler, sağlam isnatlarla hadislerle karıştırılabilmektedir (Okiç, 1959, 201, 206; a. mlf., 2017, s.189, 194).

Hadis tenkidinde hem sened tenkidi hem de metin tenkidi göz önünde bulundurulmalıdır. Bir hadisin senedi yoksa onun hadis olma ihtimalini araştırmaya gerek görülmemiştir. Bir hadisin senedi zayıf veya mevzu ise, o hadisin metni sahih olsa bile, sağlam olarak kabul edilmez ve dinde hüküm kaynağı olarak kullanılmaz. Bununla beraber sadece senedin sıhhatini ölçü alıp metni de buna dayanarak sahih kabul etmek doğru değildir. Çünkü pek çok âlimin dediği gibi, senedin sahihliği her zaman metnin sahihliğini gerektirmez. İsnâdı sahih olan hadisin metni de belli kriterlere göre değerlendirilmelidir. Hadis hem sened hem de metin açısından hadis kriterlerine uygunsuzsa, o hadis sahih kabul edilir. Şayet hadisin metni hadis kriterlerine uygun değilse, o hadisin isnâdı sahih olsa bile, hadis zayıf kabul edilir ve delil olarak kullanılmaz (Bağcı, 2018, 331).

Sahabe ve hadis tenkidi hakkında bu bilgileri verdikten sonra, sahabe döneminde yaşanan hadis tenkidi ve tahlili ile ilgili bazı örnekler üzerinde duracağız.

C - Tenkid Örnekleri

Sahabe, hem Hz. Muhammed (s.a.v.) hayatta iken, hem de onun vefatından sonra, duydukları hadisler üzerinde hassasiyetle durmuşlardır. Bu iki dönemde de hadis tenkidi daha çok sözlü rivayetlere dayanmaktadır. Özellikle Hz. Muhammed (s.a.v.) zamanında, bugün anladığımız şekli ile mevcut yazılmış dini metinleri birbirleri ile mukayese ederek kontrol etmek anlamında bir tenkid uygulamasından söz etmek mümkün değildir. Ancak Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vefatından sonraki sahabe döneminde dini kaynak olacak olan hadis metinlerinin oluşturulmasında bazı tenkid kriterlerinin uygulandığı, bilinen bir gerçektir. (Ertürk,2017, 38 vd). Bu dönemde hadis metinleri üzerinde yapılan değerlendirmeler, yazılı metinler üzerinde değil, daha çok sözlü rivayetler hakkında yapılmıştır.

Sahabe döneminde yapılan hadis tenkidi ele alınıp incelendiği zaman, senetten daha çok metin üzerinde durulduğu görülmektedir. İslâm dinini özümseyerek öğrenen sahabe nesli, nakledilen bir rivayet karşısında görüşlerini çekinmeden ortaya koyabiliyordu. Genellikle onlar, nakledilen bir hadisin ravisi üzerinde durmayı bir gereklilik olarak görmüyorlardı. Çünkü onlar arasında herhangi bir güvensizlik söz konusu değildi. Onlar birbirlerine sıkı sıkıya bağlıydılar. Ayrıca Onlardan hiç biri, bir diğerrinin yalan söyleyebileceğine ihtimal vermiyordu. Sahabeden biri, hadis rivayetinde bir noksanlık gördüğü zaman, haberi nakleden sahabe raviyi yalancılıkla suçlamıyor, aksine sadece rivayeti yanlış veya eksik anladığını belirtiyordu. Bu nedenle onlar, daha çok hadisin metni ve konusu üzerinde değerlendirmede bulunuyorlardı. Bir rivayeti kabul veya reddetmek konusunda dikkatli davranmak, sahabeden daha çok, sonraki nesillerde görülmeye başlanmıştır (Sibâî, 1981, 262 vd.; Hatiboğlu, 2016, 13 vd.; Ertürk, 2017, 54).

Sahabe döneminden itibaren hadis uydurma faaliyetlerine karşı koymak için hadis tenkitçiliği de başlamıştır. Bu dönemin dini kültür seviyesini ve bunun doğurduğu tenkid faaliyetleri ile ilgili pek çok malumat vardır. Sahabe döneminde hadis tenkitçiliği açısından meşhur olan bazı sahabiler şunlardır: Hz. Ömer (ö. 23/644), Ubâde b. Sâmî (ö. 34/654), Ali b. Ebî Talib (ö. 40/660), Zeyd b. Sabit (ö. 45/665), Hz. Aişe (ö. 57/667), Abdullah b. Abbas (ö. 68/687), Abdullah b. Ömer (ö. 74/693) ve Enes b. Mâlik (ö. 93/711) (Aşık, 1981, 250 vd; Çelik, Ali, 1995, 254; Fayda, 2007, 47). Bunlardan bazılarının hadis tenkitçilikleri ve bu konudaki hassasiyetleri hakkında çeşitli örnekler vermek istiyoruz.

1 - Hz. Ömer

Tam adı, Ebû Hafs Ömer b. el-Hattâb b. Nüfeyl b. Abdiluzzâ el-Kureşî el-Adevî'dir (ö. 23/644). Bir rivayet göre Hz. Ömer, Fil Vakasından 13 yıl sonra, diğer bir rivayete göre ise Ficâr savaşından 4 yıl önce Mekke'de doğmuştur. O, bi'setin altıncı yılında Müslüman olmuştur. (İbn Sa'd, 2014, III, 269; İbn Hacer, 1994, VII, 372). Hz. Ömer, okuma-yazma bilen, şiir okuyan, güzel konuşan ve ensâb bilgisine sahip olan edip bir kişi idi. (Zehebî, 2014, XXVIII, 71 vd; İbn. Hacer, 1994, VII, 371 vd; Fayda, 2007, 44). İlme son derece meraklı olan Hz. Ömer, Hz. Muhammed'e (s.a.v.) gelen vahiyden istifade etmek için sürekli onunla beraber olmaya çalışıyordu. Herhangi bir nedenden dolayı Hz. Muhammed'in (s.a.v.) yanına gitme fırsatı bulamadığı günlerde, nazil olan ayetleri başka bir sahabiden öğrenmeye gayret ediyordu. Nitekim sahabe, Hz. Muhammed'den (s.a.v.) öğrendiklerini hazır olmayan arkadaşlarına bildirmeyi, kendileri için dini bir görev olarak kabul ediyorlardı. Bu nedenle bazen, münavebe şeklinde Hz. Muhammed'in (s.a.v.) yanında bulunuyorlardı. (Buhârî, İlim, 27, hadis no: 89; es-Sallâbî, Hz. Ömer, 222. Bu hadisin şerhinde sahabenin Hz. Muhammed'den (s.a.v.) ilim öğrenme konusundaki çabaları hakkında verilen bilgiler için bkz. el-Kirmânî, 2010, II, 97 vd; İbn Hacer, 2005, I, 244 vd; el-Aynî, 2002, II, 144 vd; el-Gürânî, 2008,, I, 196; el-Kastalânî, 2012, I, 279 vd). Hz. Muhammed'in (s.a.v.) övgüsüne mazhar olan Hz. Ömer, (Buhârî, Fedâilu Ashâbi'n-Nebi, 4, hadis no: 3655; 6, hadis no: 3679-3694; Menâkibü'l-Ensâr, 35, hadis no: 3863-3867; Müslim, Fedâilü's-Sahabe, 14-25, hadis no: 2389-2400; Tirmizî, Menâkib, 18, hadis no: 3681-3695.) fetva veren meşhur yedi sahabeden biri olarak kabul edilmiş ve Hz. Ebu Bekr ile birlikte "Şeyhain" diye anılmıştır (Fayda, 2007, 46).

Hz. Ömer'in naklettiği 539 kadar hadis, *Kütüb-i Sitte*'de yer almaktadır. Bunların 81 tanesi Buhârî ve Müslim'in *el-Câmiü's-Sahih* isimli eserlerinde bulunmaktadır. Onun rivayet ettiği 26 hadis, hem Buhârî hem de Müslim'de ortak olarak geçmektedir. Yalnız Buhârî'de 34 ve yalnız Müslim'de de 21 hadisi vardır. Hz. Ömer'in *Kütüb-i Sitte*'nin dışında da rivayet edilen hadisleri vardır. Kendisinden rivayet edilen hadisler, bazı hadis kitaplarında "Müsned" ismi ile bir araya getirilmiştir (Fayda, 2007, 47 vd).

Hz. Ömer, hadis rivayeti konusunda hassas davrandığı gibi, Sahabe-i Kirâm'ı da bu hususta hassas davranmaya teşvik etmiştir. Onlara, sadece Hz. Muhammed'den (s.a.v.) duydukları hadisleri nakletmelerini söylemiştir (Aşık, 1981, 250 vd; Çelik, 1995, 254; Fayda, 2007, 47; Bağcı, 2018, 33). Nitekim İbn Kuteybe (ö. 276/889), onun bu hassasiyeti ile ilgili şöyle bir açıklamada bulunmuştur: "Hz. Ömer bu tutumu ile rivayetlerin artmamasını, art niyetli kişilerin uydurdukları sözlerin sağlam hadislerin arasına karışmamasını amaçlamıştır." (İbn Kuteybe, 1326, 48).

Urve b. Zübeyr'den nakledildiğine göre Hz. Ömer, hadise olan ilgisi nedeniyle bir "Sünen" kitabı yazmak istemiş ve bu konuda sahâbe-i kirâm ile istişarede bulunmuştur. Onlar, kendisine bu arzusunu yerine getirmesinin uygun olacağı yönünde görüş belirtmişlerdir. Hz. Ömer konu ile ilgili olarak yaklaşık bir ay kadar istihareye yatmıştır. O, bir sabah aniden uyanmış ve Allah'ın kalbine verdiği ilhama dayanarak bu husus ile ilgili şöyle bir açıklamada bulunmuştur: "Size bir "sünen" kitabı yazmaktan bahsetmiştim. Fakat sonradan düşündüm ki, sizden önce Ehl-i kitap Allah'ın kitabından başka kitaplar yazmış ve o kitaplar üzerine düşerek Allah'ın kitabını terk etmişlerdi. Yemin ederim ki, Allah'ın kitabını hiçbir şey ile gölgelemem" (İbn Sa'd, 2014, III, 287; Hatib el-Bağdâdî, 2004, 49; Suyutî, 2011, 315; Abbott, 1967, II, 7 vd; Fayda, 2007, 47; Karataş, 2000, 7 vd.) diyerek bu düşüncesinden vaz geçmiştir. Onunla ilgili bu tür rivayetler, Hz. Ömer'in Kur'an-ı Kerim ve sünnete ne derece bağlı olduğunu göstermektedir.

Hz. Ömer, hadislerin sıhhat derecesine çok önem vermiştir. Bu nedenle hadis rivayet eden sahabeden, söyledikleri hadislerin doğruluğu için şahit getirmelerini istemiştir. Nitekim o, rivayet ettikleri hadislerin doğruluğu hakkında şahit getirebilen râvîlerin rivayet ettikleri hadisleri kabul etmiştir.

Örneğin Müslim'in Amr b. Muhammed b. Bukeyr en-Nâkid'den, onun Süfyan b. Uyeyne'den ve onun da Yezid b. Husayfe'den rivayet ettiğine göre Busr b. Said şöyle demiştir: Ebû Said el-Hudrî'nin şöyle dediğini işittim: "Medine'de Ensâr'ın bulunduğu bir topluluk içerisinde oturuyordum. Ebû Musa korku ve telaş içerisinde bize geldi. 'Hayırdır, neyin var?' dedik. O da şöyle dedi: 'Hz. Ömer beni yanına çağırıyor. Onun kapısına vardım. Kapısını üç kere çaldım. Bana cevap vermedi. Bunun üzerine geri döndüm. Hz. Ömer bana seslenerek neden geri döndüğümü sordu. Ben de ona, sana geldim, kapını üç defa çaldım, bana

cevap veren olmadı, ben de geri döndüm. Çünkü Hz. Muhammed (s.a.v.), ‘Biriniz bir eve girmek için üç kere izin istediğinde, şayet kendisine izin verilmezse, geri dönsün’ diye buyurdu. Bunun üzerine Hz. Ömer, ‘Bu rivayetini doğrulatmak için şahit getir, aksi takdirde seni cezalandırırım’ dedi. Ubey b. Ka’b, ‘Cemaatin en küçüğü bile, bunu bilir’ dedi. Ben de cemaatin en küçüğü idim ve Ebû Musa ile beraber Hz. Ömer’in huzuruna gittim ve Hz. Muhammed’in (s.a.v.) böyle dediğini kendisine söyledim.” (İbn Sa’d, , III, 287; Hatib el-Bağdâdî, 2004, 49; Suyutî, 2011, 315; Abbott, 1967, II, 7 vd; Fayda, 2007, 47; Karataş, 2000, 7 vd).

Aslında Hz. Ömer, Ebû Musa’nın rivayet ettiği hadisin sıhhatinden şüphelenmemişti. Ayrıca, Ebû Musa’ya da güveniyordu. Ancak o, başkalarının bundan cesaret alarak hadis uydurmalarından endişe duyuyor ve böylece onlara mani olmak istiyordu. Aslında Hz. Ömer’in, Ebû Musa’ya karşı hadis rivayetinde böylesine titiz davrandığını duyan herkes, rastgele hadis rivayet etmekten sakınır, özellikle de art niyetli kişilerin böyle bir işe kalkışmaları da engellenmiş olurdu (Hatipoğlu, 2012, IX, 497 vd). Nitekim Müslim’de başka bir hadisin ilavesinde rivayet edildiğine göre, Übey b. Ka’b, Ebû Mûsân’ın bu meselesi hakkında Hz. Ömer’e şöyle söylemiştir: Ey Hattab’ın oğlu! Hz. Resûlullah’ın (s.a.v.) ashabına eziyet etme! Hz. Ömer ona şöyle cevap vermiştir: Sübhanallah! Ben, bir şey duydum de bunun doğru olup olmadığını tahkik etmek istedim. Bunda ne var? (Müslim, Edeb, 37, hadis no: 2154).

Ebû Dâvûd’un Vehb b. Bakıyye’den, onun Halid’den, onun Yunus’dan ve onun da el-Hasen’den rivayet ettiğine göre Hz. Ömer, “Hanginiz Hz. Muhammed’in (s.a.v.) dedeyi toruna varis kıldığına dair bir bilgiye sahiptir?” diye sormuş. Bunun üzerine Ma’kil b. Yesâr (ö. 59/679), “Ben biliyorum. Hz. Muhammed (s.a.v.) dedeyi, torununa altıda bir mirasçı kıldı” dedi. Bu cevabı alan Hz. Ömer ona, “Bunu seninle beraber başka kim biliyor?” diye sordu. Ma’kil, “Bilmiyorum” diye cevap verdi. Bunun üzerine Hz. Ömer ona, “Bilmediğin şeyleri rivayet etmekten sakınman gerekmez mi?” demiş (Ebû Dâvûd, Ferâiz, 6, hadis no: 2897.) ve onun bu rivayetini dikkate almamıştır. Bu rivayete göre Hz. Ömer, hadis rivayet eden bir sahabe raviyi cerh ve ta’dil açısından değerlendirmemiştir. O, muhatabı olan bir sahabiyi, naklettiği hadis konusunda şahit getiremeyince, uyarılmış ve tenkid etmiştir.

Bu ve benzeri örneklerde görüldüğü gibi Hz. Ömer, zaman zaman haberi vahidleri reddetmişse de, işittiği bir haberi vahid ile kendi reyî çeliştiği zaman, o haberi vahidin ilim ifade ettiğine kanaat getirince, kendi görüşünden vaz geçerek haberi vahid ile amel etmeyi tercih etmiştir. Nitekim âlimler, haberi vahidin ilim mi, zan mı ifade ettiği konusunda ihtilaf etmişlerdir (Şafiî, 2005, 379 vd. no: 1182, 1183; Koçkuzu, 1988, 109 vd; Çelik, 1995, 269; Koçak, 2007, 51).

Sahabeye hadis rivayeti konusunda titiz davranmayı tavsiye eden Hz. Ömer, Kur’ân-ı Kerim ile çelişince sünneti değil, Kur’ân-ı Kerim’i tercih etmiştir. Onun bu hassasiyetini, Fatıma binti Kays hadisinde görmekteyiz. Müslim’in Muhammed b. Amr b. Cebele’den, onun Ebû Ahmed’den ve onun da Ammâr b. Ruzeyk’ten rivayet ettiğine göre, Ebû İshak şöyle söylemiştir: Ben, Esved b. Yezid ile Mescid-i A’zam’da oturuyordum. Yanımızda Şa’bi de vardı. O esnada Şa’bi, Fatıma binti Kays hadisini naklederek, Hz. Muhammed’in (s.a.v.) ona mesken ve nafaka vermediğini söylemiştir. Bunun üzerine Esved, yerden bir avuç çakıl alarak Şa’bi’ye fırlatmış ve şöyle demiştir: “Yazıklar olsun, sana ki böyle bir hadisi naklediyorsun.” Hz. Ömer bu konuda şöyle söylemişti: “Biz, ezberlediğini veya unuttuğunu bilmediğimiz bir kadının sözünden dolayı Allah’ın kitabını ve Peygamberimizin sünnetini terk edemeyiz. Zira kadına mesken de vardır, nafaka da vardır.” Ondan sonra Hz. Ömer, “Onlar apaçık bir kötülük getirmiş olmadıkça, onları evlerinden çıkarmayın. Onlar da evlerinden çıkmazlar” (Talâk 65/1.) mealindeki âyeti okumuştur (Müslim, Talak, 46; Tirmizî, Talak, 5, hadis no: 1180. Bu hadisin yorumu hakkında geniş bilgi için bkz. Çakın, 1993, 237 vd; Tekineş, 1997, 90 vd). Görüldüğü gibi hadis rivayeti konusunda son derece temkinli davranan Hz. Ömer, bu rivayette olduğu gibi hadis Kur’ân-ı Kerim ile çelişince, hiç tereddüt etmeden Kur’ân-ı Kerim’i tercih etmiştir. Onun buradaki uygulaması, bir metin tenkidi niteliğindedir.

2 - Hz. Ali

Tam adı, Ebu’l-Hasen Alî b. Ebî Tâlib el-Kureşî el-Haşimî’dir (ö. 40/661). Hicretten yaklaşık 22 yıl önce Mekke’de doğmuş ve Hz. Muhammed’in (s.a.v.) aile terbiyesinde yetişmiştir. İlk Müslümanlardan biri olarak kabul edilen Hz. Ali, aynı zamanda dört halife arasında yer almıştır. Hz. Ali, Hz. Muhammed’in (s.a.v.) kızı Hz. Fatıma (ö. 11/632) ile evlenmiş ve sürekli onun yanında bulunmaya gayret etmiştir. O, sahabe arasında Kur’ân-ı Kerim, hadis ve fıkhi konulardaki bilgileri ile kendisini kabul ettirmiş ilmi bir otoritedir. (İbn Sa’d, 2014, III, 19 vd.; Kandemir, 1989, 371 vd). Hz. Ali sahabeye, “İnsanlara maruf olan şeyleri rivayet ediniz. Allah’ın ve Resulünün yalanlanmasını ister misiniz?” (Buhârî, İlim, 49, hadis no: 127) diyerek Kur’ân-ı Kerim ve hadisin tespitinde hassas davranmaları hususunda uyarıda bulunmuştur. ez-Zehbî, Hz. Ali’nin bu sözü ile ilgili şöyle bir yorumda bulunmuştur: “İmam Ali, münker rivayetten men etmiş, meşhur olan hadisleri rivayete teşvik etmiştir. Bu, fadâil, akâid ve rekâik gibi konularda zayıf ve münker hadislerin yayılmasını önleme konusunda büyük bir asıldır.” (Zehebî, tsz., I, 13; Bağcı, 2004, 33).

Vahiy kâtipliği de yapmış olan Hz. Ali, yaklaşık olarak 586 hadis rivayet etmiştir. Bu hadislerin çoğu, fıkhi konular ile ilgilidir. Rivayet ettiği hadislerin 20'si hem Buhârî hem de Müslim'de ortak olarak yer almaktadır. Ayrıca 9'u sadece Buhârî'de 15'i ise sadece Müslim'de geçmektedir (Kandemir, 1989, 375).

Sahabenin hadis rivayet etme hususundaki hassasiyetini, iki dönem halinde değerlendirmemiz mümkündür. Sahabe, rivayet edilen hadisleri Hz. Muhammed (s.a.v.) hayatta iken sorguladığı gibi, onun vefatından sonra da sorgulamışlardır. Hadis kaynaklarında bunu çeşitli örneklerini okumaktayız. Örneğin Nesâî'nin Muhammed b. el-Musennâ'dan, onun Yahya b. Saîd'den ve onun da Ca'fer b. Muhammed'den rivayet ettiğine göre o, babası, Muhammed Cabir'in yanına gitmiş ve ona Hz. Muhammed'in (s.a.v.) haccı ile ilgili sorular sormuştur. Cabir, Hz. Muhammed'in (s.a.v.), "Eğer başta bilseydim, hedy kurbanını hazırlamazdım ve Umre yapardım. Yanında hedy kurbanı olmayanlar, ihramdan çıksınlar ve umre yapsınlar" dedi. Hz. Ali (ö. 40/661) Yemen'den, Hz. Muhammed (s.a.v.) ise Medine'den bir kurbanlıkla gelmişlerdi. Bu arada Hz. Fatıma (ö. 11/632), boyalı bir elbise giymiş ve sürme çekmişti. Bunu gören Hz. Ali, sinirli bir şekilde ayrılmış ve durumu Hz. Muhammed'e şöyle arz etmiştir: "Ey Allah'ın Resülü! Fatıma boyalı bir elbise giymiş ve sürmelenmiş. Ayrıca 'Onu da babam yapmamı emretti" dedi. Hz. Muhammed (s.a.v.), "Doğru söylemiş, doğru söylemiş, doğru söylemiş. Ona öyle yapmasını ben emrettim" demiştir. (Nesâî, Menâsik,46).

Henüz Hz. Muhammed (s.a.v.) hayattadır. Kızı Hz. Fatıma boyalı bir elbiseyi giymiş ve gözlerine sürme çekmiştir. Ayrıca bunu da babası Hz. Muhammed'in (s.a.v.) emri üzere yaptığını söylemiştir. Fakat kocası Hz. Ali, buna pek inanmak istememiş ve doğru olup olmadığını öğrenmek için durumu bizzat Hz. Muhammed'e (s.a.v.) sormak istemiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.) de, Hz. Ali'ye kızı Fatıma'nın doğru söylediğini üç defa aynı kelimeleri tekrarlayarak cevap vermiştir. Yaşanan bu olay, aslında Hz. Ali'nin bir hadisin Hz. Muhammed'e (s.a.v.) ait olup olmadığını anlamak için yapmış olduğu bir tenkid faaliyetidir.

Ancak bu tür tenkit faaliyetleri, Hz. Muhammed (s.a.v.) zamanında çok yaygın olmamakla beraber, az da olsa yaşanmıştır. Yapılan bu tenkitler Sahabenin, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sünnetine olan bağlılıklarının bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve daha sonraki dönemlerde gelişerek devam etmiştir (Ertürk, 2017, 51 vd).

3 - Hz. Aişe

Yukarıda, sahabe döneminde çok sayıda hadis kritiğinin yapıldığını örneklerle anlatmaya çalıştık. Hiç şüphesiz bu konuda çok önemli bir yere sahip olan sahabilerden biri de Ümmü'l-Mü'minîn Aişe bint. Ebî Bekr es-Sıddık el-Kureşîyye et-Teymiyye el-Mekkiyye en-Nebeviyye'dir (ö. 58/678). Hz. Aişe, bi'setin dördüncü yılında Mekke'de doğmuştur. O, Hz. Muhammed (s.a.v.) ile evlendiği günden itibaren kendisini yakından dinlemiş, aynı evi paylaşmış, ona eşlik etmiş ve ilminden azami derecede istifade etmeye gayret etmiştir. Bu nedenle Hz. Aişe, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) pek çok söz ve davranışına vakıf olmuş ve çok sayıda hadis rivayet ederek müksiründen kabul edilmiştir. Hz. Aişe'nin rivayet ettiği hadis sayısı, 2210 civarındadır. Buhârî ve Müslim'in Hz. Aişe'den rivayet ettiği toplam hadis sayısı, 297'dir. Bunlardan 174'ü, hem Buhârî hem Müslim'de, 54'ü sadece Buhârî'de, 69'u ise, sadece Müslim'de nakledilmiştir (Zehebî, 2014, II, 135 vd.; İbn Hacer, 1994, , XII, 384 vd.; Fayda, 1989, 201 vd.). Hz. Aişe, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vefatından sonra, sahabenin bazı rivayetlerine cesur bir şekilde müdahalede bulunarak onların hatalarını düzeltilmiş ve böylece hadis metin tenkidinde bulunmuştur. Bu konuda bazı örnekler vermek istiyoruz.

Buhârî'nin doğrudan muallak bir şekilde İbn Abbas'tan rivayet ettiğine göre, Hz. Ömer vefat ettiği zaman, Abdullah b. Abbas Hz. Aişe'ye "Ölü, ailesinin kendisine ağlaması yüzünden azaba uğratılır" mealindeki hadisi nakletmiştir. Bu rivayeti dinleyen Hz. Aişe, "Allah, Ömer'e rahmet etsin. Allah'a yemin ederim ki Hz. Muhammed (s.a.v.), 'Mü'min ölü, ailesinin kendisine ağlaması yüzünden azaba uğratılır' dememiştir. Fakat Hz. Muhammed (s.a.v.), 'Muhakkak ki Allah, ailesinin kendisine ağlaması yüzünden kâfir ölününün azabını artırır' demiştir." Hz. Aişe, İbn Abbas'ın bu rivayetini bu şekilde düzelttikten sonra, "Bu meselede Kur'ân size yeter" diyerek şu ayeti okumuştur:

وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ

"Kendi yükünü/günahını taşıyan hiç kimse, bir başkasının yükünü/günahını taşımaz." (el-En'âm 6/164; el-İrâ 17/15; Fâtır 35/18; ez-Zümer 39/7). Abdullah b. Abbas, bunu anlattıktan sonra, "güldüren de ağlatan da Allah'tır" demiştir (Buhârî, Cenâiz, 32, hadis no: 1288; Müslim, Cenâiz, 23, hadis no: 929). Yine Abdullah b. Ömer'in "Ölü, ailesinin kendisine ağlaması yüzünden azaba uğratılır" anlamındaki konu ile ilgili bir rivayeti Hz. Aişe'nin yanında zikredilince, o, "Allah Ebû Abdirrahman'a yani Abdullah b. Ömer'e merhamet etsin. O, bir şeyler işitmiş ama tam ezberlememiş" demiştir (Müslim, Cenâiz, 25, hadis no: 931). Aynı konu ile ilgili başka bir rivayete göre ise, Hz. Aişe'ye, Abdullah b. Ömer'in "Ölü, dirilerin kendisine ağlaması yüzünden azaba uğratılır" dediği anlatılınca, o da şöyle söylemiştir: "Allah Ebû Abdirrahman'a mağfiret etsin.

Muhakkak ki o, yalan söylememiştir. Fakat o, ya utmuştur ya da yanılmıştır.” (Müslim, Cenâiz, 27. Ailesinin ağlaması ile ölünün azap çekeceğine dair rivayetlerin yorumu hakkında geniş bilgi için bkz. Zerkeşi, 2000, 72 vd).

Hız. Aişe burada ravi tenkidinde bulunmamış, aksine, “O yalan söylememiştir” diyerek onu savunmuştur. Bunun yanında onun bir beşer olarak unutabileceğini veya rivayetinde hata yapabileceğine dair bir yorumda bulunmuştur. O, bu hareketi ile ileride ortaya çıkacak olan hadis ravi tenkidinde önemli bir kriter olan zabt vasfına dikkat çekmiştir. Ancak o, daha çok rivayet edilen metnin içeriği üzerinde durmuş ve ayeti şahid göstererek, hadis metnine itirazda bulunmuştur.

Şarihler, Hız. Aişe’in yorumunu makul görmüşlerdir. Ancak bazı rivayetlere göre, Cahiliye döneminde bazı Araplar, ölümlerinden sonra kendileri için yüksek sesle ağlamalarını ve ağıt yakmalarını vasiyet ediyorlardı. Şayet ölünün böyle bir vasiyeti varsa, yakınlarının kendisi için yüksek sesle ağlamaları ve ağıt yakmaları, onun azap görmesine sebep olur. Âlimler, Hız. Aişe’nin naklettiği, “Muhakkak ki Allah, ailesinin kendisine ağlaması yüzünden kâfir ölünün azabını artırır” anlamındaki hadisi de çeşitli açılardan yorumlamışlardır. Örneğin onlara göre kâfirin azabı, yakınlarının ağlamaları nedeni ile değil, küfrü nedeni ile artmaktadır (Şarihlerin konu ile ilgili yorumları hakkında geniş bilgi için bkz. Nevevî, 2001, VI, 244 vd.; Kirmânî, 2010, IV, 306 vd.; İbn Hacer, 2005, III, 1735; Aynî, 2002, VI, 106 vd.; Kastalanî, 2012, III, 365 vd.; Sâbûnî, 2014, II, 291 vd.; a. mlf. tsz., II, 83 vd).

Müslim’in Muhammed b. Hatim’den, onun Yahya b. Said’den, onun İbn Cüreyc’den, Ayrıca yine Müslim’in Muhammed b. Rafî’den, onun Abdürrezzak b. Hemmâm’dan, onunda İbn Cüreyc’den ve onun da Abdülmelik b. Ebî Bekr b. Abdurrahman’dan rivayet ettiğine göre Ebû Bekr, Ebû Hüreyre’nin naklettiği şu bilgilere yer vermiştir: Kim cünüp olarak sabahlarsa/şafak vaktine girerse, oruç tutmasın. Bu rivayeti Ebû Hüreyre’den dinleyen Ebû Bekr, duyduklarını babası Abdürrahman b. el-Hâris’e anlatmıştır. Ancak babası bu rivayetin doğruluğunu kabul etmemiştir. Ebû Bekr dedi ki: “bunun üzerine babam Abdurrahman ile birlikte Hız. Aişe ve Ümmü Seleme’nin yanına gittik. Babam Abdurrahman, onlara bu konuyu sordu.” Ebû Bekr, Hız. Aişe ve Ümmü Seleme şöyle dediler: “Hız. Muhammed (s.a.v.) rüyalanmanın dışında, eşi ile cinsi yakınlıkta bulunduktan sonra cünüp olarak imsak vaktine kadar beklemiş ve ondan sonra da orucunu tutmuştur.” Ebû Bekr, “Bu cevabı aldıktan sonra ayrıldık ve Mervân’ın yanına gittik. Babam Abdurrahman, durumu Mervan’a (Medine valisi Mervan b. el-Hakem) anlattı. Mervan, ‘Sana, Hız. Aişe ile Hız. Ümmü Seleden duyduğun bilgileri Ebû Hüreyre’ye anlatma görevini veriyorum’ dedi.” Abdurrahman, “Ebû Bekr ile beraber Ebû Hüreyre’nin yanına gittik. Ebû Bekr, başından itibaren bu olayın içinde bulundu” dedi. Ebû Bekr, “Babam Abdurrahman, Hız. Aişe ile Hız. Ümmü Seleme’den işittiklerini Ebû Hüreyre’ye anlattı. Onu dinleyen Ebû Hüreyre, ‘Onların ikisi de mi sana bunları söyledi?’ diye sordu. Abdurrahman ona, ‘Evet!’ dedi. Bunun üzerine Ebû Hüreyre, ‘Onların ikisi, daha iyi bilir’ dedi.” Bu bilgileri veren Ebû Bekr, ondan sonra Ebû Hüreyre’nin, “Ben bunu Fadl b. Abbas’tan duydum. Hız. Muhammed’den (s.a.v.) duymadım” dediğini anlattı. (Müslim, Sıyâm, 75, hadis no: 1109.). Bu hadis, farklı bazı ifadeler ile birlikte Buhârî’de de geçmektedir (Buhârî, Savm, 22, hadis no: 1925, 1926). Müslim’deki bu hadisten sonra gelen çeşitli rivayetlerde, bu konuda farklı bazı bilgiler de yer almaktadır. Bu rivayetlerde, Hız. Muhammed’in (s.a.v.) Ramazan ayında bile sabah namazı vaktine kadar cünüp olarak kaldığı ve orucunu da tuttuğu anlatılmaktadır (Müslim, Sıyâm, 76, 77, 78, 79, hadis no: 1110. Bu konudaki hadislerin farklı rivayetleri için bkz. Ebû Dâvûd, Savm, 36, hadis no: 2388, 2389; Nesâî, Taharet, 133; İbn Mâce, Sıyâm, 27, hadis no: 1702, 1703, 1704; Muvatta’, Sıyâm, 4, hadis no: 644; Dârimî, Savm, 22, hadis no: 1676). Şarihler, bu rivayetler hakkında çeşitli yorum ve açıklamalarda bulunmuşlardır (Geniş bilgi için bkz. Nevevî, *el-Minhâc*, VII, 219 vd.; Kirmânî, *Şerhu’l-Kirmânî alâ Sahîhi’l-Buhârî*, V, 265 vd.; İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, V, 2505; Aynî, *Umdetu’l-Kârî*, VIII, 77 vd.; Gürânî, “*el-Kevserü’l-Cârî*, IV, 276; Kastalanî, *İrşâdu’s-Sârî*, IV, 477 vd.; Sâbûnî, *Fethu’l-Îlâhi’l-Mun’im*, II, 249 vd.; Hatipoğlu, *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi*, IV, 605 vd).

Bu rivayetlerde anlatıldığına göre, Hız. Aişe ve Hız. Ümmü Seleme, Hız. Muhammed’in (s.a.v.) zaman zaman hanımları ile cinsel temasta bulunduğunu, sabah namazı vaktinde kalkıp guslettiğini ve namazını kılıp orucunu tuttuğunu söylemişlerdir. Bu rivayetler, Ebû Hüreyre’nin naklettiği rivayet ile çelişmektedir. Ebû Hüreyre, Hız. Muhammed’in (s.a.v.), imsak vaktine kadar cünüp olarak kalan kişinin oruç tutamayacağını söylediğini nakletmişti. Kendisine Hız. Aişe ile Hız. Ümmü Seleme’nin anlattıkları haber verilince, itiraz etmeksizin, “Onlar daha iyi bilirler” diyerek kendi rivayetinden vaz geçmiştir. Hatta o, “Ben bunu Fadl b. Abbas’tan duydum, Hız. Muhammed’den (s.a.v.) duymadım” diyerek kendisini savunmaya çalışmıştır. Hız. Aişe ve Hız. Ümmü Seleme, Ebû Hüreyre’nin rivayet ettiği hadisi duyunca, onun hakkında incitici hiç bir ifade kullanmamışlar ve sadece Hız. Muhammed’in (s.a.v.) bu konudaki uygulamasını söylemişlerdir. Onlar, verdikleri bu bilgilerle, Ebû Hüreyre’nin rivayet ettiği hadis metninin Hız. Muhammed’in (s.a.v.) sahih sünnetine uymadığını ortaya koymuşlardır. Onların bu uygulamaları, hadis

metin tenkidi açısından önemli bir örnektir. Burada tenkid konusu olan, metindir; Ebû Hüreyre'nin şahsı değildir. Bu rivayet, metin açısından sahih sünnete aykırılık prensibine göre değerlendirilmektedir.

Yine Hz. Aişe ve Ebu Hüreyre ile ilgili başka bir rivatte şu bilgiler verilmektedir. Müslim'in İshâk b. İbrahim'den, onun el-Mahzûmî'den, onun Abdulvahid'den (yani İbn Ziyâd'dan), onun Ubeydullah b. Abdillâh b. el-Asam'dan, onun Yezid b. el-Asam'dan ve onun da Ebû Hüreyre'den naklettiğine göre Hz. Muhammed (s.a.v.) şöyle söylemiştir:

“Namaz kılanın önünden kadın, merkep ve köpek geçerse, namazı bozulur.” (Müslim, Salat, 266, hadis no: 511) Müslim'de bu hadisten sonra çeşitli yorum ve rivayetler yer almaktadır. Hz. Aişe'ye, kadının, eşeğin ve köpeğin namazı bozduğuna dair bu rivayet anlatıldı. O, “Bizi eşeklere ve köpeklere mi benzettiniz? Allah adına yemin ederim ki ben, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) önünde sedirin üzerinde onunla kiblenin arasında uzandığım halde, onun namaz kıldığını gördüm. Kalkıp dışarı çıkma ihtiyacı hissettim. Oturup onu rahatsız etmek istemedim. Sessizce onun ayaklarının önünden geçerek çıktım” demiştir (Müslim, Salat, 270; Buhârî, Salat, 105, hadis no: 514. Bu konudaki çeşitli rivayetler için bkz. Müslim, Salat, 269, 271, 272; Buhârî, Salat, 99, hadis no: 508).

Hz. Aişe'nin, Ebû Hüreyre'den nakledilen bu rivayete tepki göstererek cevap verdiği, bir hakikattir. Çünkü onun yanında, kadının, eşeğin ve köpeğin namaz kılanın önünden geçmesi halinde namazının bozulacağı anlatılmıştır. O bunu dinleyince, haklı olarak öfkelenmiş ve “Bizi köpeklerle ve eşeklerle aynı seviyede değerlendirmeniz, ne kadar da kötü bir benzetmedir!” demiştir. Hz. Aişe'nin bu tavrı, Ebû Hüreyre'den nakledilen bu rivayeti inkâr niteliğindedir. O, önünde uzandığı halde Hz. Muhammed'in (s.a.v.) namaz kıldığını söylemiştir. Bir de Hz. Muhammed (s.a.v.) namaza devam ederken, kendisi kalkmış ve onun önünden geçerek sessizce dışarı çıkmıştır. Bunu bizzat yaşadığını dile getiren Hz. Aişe, Ebû Hüreyre'den rivayet edilen hadisin hakikati yansıtmadığını açıklamıştır. Hz. Aişe'nin bu açıklamaları, Ebû Hüreyre'nin rivayetinin gerçeği yansıtmadığını ortaya koymaktadır. Çünkü Hz. Muhammed (s.a.v.) namaza durduğu zaman, ona önünden kalkmasını söylememiş ve kendisi namaza devam ederken onun önünden geçen Hz. Aişe'yi namaz kılanın önünden geçmeme hususunda uyarlamıştır. Eğer Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği hadis doğru olsaydı, Hz. Muhammed (s.a.v.), kendisi ile kible arasında uzanmış bulunan Hz. Aişe'ye doğru namaza durmaması gerekirdi. Ayrıca o namaz kılmaya devam ederken, onun önünden geçen Hz. Aişe'yi uyarması gerekirdi. Hz. Muhammed (s.a.v.) böyle davrandığına göre, nasıl olur da namaz kılan insan önünden kadın, eşek veya köpek geçince namaz bozulabilir? (Bu rivayetler hakkında geniş bilgi için bkz. Nevevî, 2001, IV, 230 vd.; Kirmânî, 2010, III, 218 vd.; İbn Hacer, 2005, II, 765 vd.; Aynî, 2002, III, 600 vd.; Gürânî, 2008, II, 190; Kastalanî, 2012, II, 165 vd.; Sâbûnî, 2014, I, 519 vd.; a. mlf., tsz., I, 424 vd).

Bu rivayetten anlaşıldığı kadarı ile Hz. Aişe, hadis nakleden Ebû Hüreyre hakkında adalet ve zapt açısından herhangi bir tenkide bulunmamıştır. Ancak o, hadiste rivayet edilen bilgilerin, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) uygulamaları ile çeliştiğini bizzat kendi yaşantısından örnek vererek karşı çıkmıştır. O, burada raviden ziyade metni tenkid etmiştir.

Kanaatimizce namaz kılan bir insanın önünden ne geçerse geçsin, namazı bozulmaz. Ancak namaz kılanın önünden dikkatini çekecek herhangi bir şey bulunursa, namazı bozulmadığı halde mekruh olur. Çünkü o şey, namaz kılanın dikkatini çeker ve onu ruhen namazdan uzaklaştırır. Örneğin aynaya doğru veya açık bir TV'ye karşı namaz kılanın durumu da böyledir. Çünkü bu gibi durumlar, namaz kılanın dikkatini dağıtır ve huşusunu bozar. Bundan dolayı, namaz kılanın önünden dikkatini dağıtacak herhangi bir şeyin bulunmaması, namazın edası açısından önemlidir. Namaz kılanın önünden herhangi bir şeyin geçmesindeki hikmet de böyle düşünülebilir. Bu rivayette ismen kadın, eşek ve köpek zikredilmiştir. Ancak bunların dışında, başka şeyler de olabilir. Bunlardan herhangi biri veya benzer başka bir şey, namaz kılanın önünden geçerse, namazı bozulmaz. Fakat dikkatini çekebileceği ve huşusunu zedeleyebileceği için, geçmemesi daya uygun görülmüştür.

Buhârî'nin Osman'dan, onun Abde'den, onun Hişâm'dan, onun babasından ve onun da İbn Ömer'den rivayet ettiğine Hz. Muhammed (s.a.v.) Bedir'de müşrik ölülerin topluca gömüldükleri çukurun başına varıp, “Rabbinizin size vadettiği şeyin gerçek olduğunu gördünüz mü?” (el-A'râf 7/44) mealindeki ayeti okumuştur. Ardından o, “Muhakkak ki onlar, şimdi benim söylediğim şeyleri işitiyorlar” diye buyurmuştur. Bu rivayet Hz. Aişe'ye haber verilince, o, “Muhakkak ki Hz. Muhammed (s.a.v.) onlara, ‘Onlar, şimdi benim söylediklerimin hak olduğunu biliyorlar’ diye cevap vermiştir (Buhârî, Meğâzî, 8, hadis no: 3980, 3981. Aynı hadis, benzer ifadelerle değişik raviler tarafından da nakledilmiştir. Bkz. Buhârî, Meğâzî, 8, hadis no: 3979; Cenâiz, 86, hadis no: 1370, 1371; Müslim, Cenâiz, 26, hadis no: 932).

Bu rivayetten anlaşıldığına göre, Hz. Aişe Abdullah b. Ömer'in naklettiklerini dinleyince, onun konuyu eksik anladığını anlatmak istemiş ve doğrusunun, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) “Onlar, şimdi benim söylediklerimin hak olduğunu biliyorlar” diye söylediğini ifade etmiştir. Hz. Aişe burada, Abdullah b.

Ömer'in rivayet ettiği hadisin metnini tenkid ederek doğrusunu nakletmiştir. (Bu konudaki yorumlar hakkında geniş bilgi için bkz. Zerkeşi, 2000, 81).

4 - Abdullah b. Abbas

Onun tam adı Ebû'l-Abbas Abdullah b. Abbas b. Abdilmuttalib el-Haşimî el-Küreşî'dir (ö. 68/687-688). O, hicretten 3 yıl önce Mekke'de doğmuştur. Abdullah b. Abbas, dünyaya geldiği zaman babası Hz. Abbas tarafından Hz. Muhammed'e (s.a.v.) götürülmüş ve onun duasına mazhar olmuştur. (Buhârî, İlim, 17, hadis no: 75, Vudu', 10, hadis no: 143; Müslim, Fadailu's-Sahabe, 138, hadis no: 2477; İbn Sa'd, 2014, II, 365, 370). İbn Abbas'ın, tefsir ve fıkıh ilminde olduğu gibi, hadis alanında da önemli bir yeri vardır. O, bazı gecelerde teyzesi Hz. Meymune'nin yanında kalır ve Hz. Muhammed'i (s.a.v.) izlerdi. O, çok hadis rivayet edenler arasında yer almış ve müksirûndan kabul edilmiştir. (Sahabe-i Kirâm, Hz. Muhammed'den (s.a.v.) hadis rivayet etme kemiyeti açısından müksirûn ve mukillûn olmak üzere iki kısım halinde değerlendirilmiştir. "Müksirûn" kelimesi, "müksir" kelimesinin çoğuludur ve o da "ekser" fiilinin ismi failidir. "Ekser" fiili, herhangi bir şeyi çoğaltmak demektir. Sözcük olarak "müksirûn", çoğaltanlar anlamındadır. Hadis kültüründe ise bu kelime, binden fazla hadis rivayet eden sahabeler için kullanılan bir kavramdır. Sahabe arasında müksirûndan kabul edilen yedi kişi vardır. Bu yedi sahabe ve rivayet ettikleri hadis sayısı şöyledir: Ebû Hüreyre (ö. 58/677) 5374, Abdullah b. Ömer (ö. 73/692) 2630, Enes b. Mâlik (ö. 93/711) 2286, Hz. Aişe (ö. 58/677) 2210, Abdullah b. Abbas (ö. 68/687) 1660, Câbir b. Abdillâh (ö. 74/693) 1540 ve Ebû Said el-Hudrî (ö. 64/683) 1170 hadis rivayet etmiştir. Diğer bazı rivayetlere göre bunlar yedi değil altı kişidir ve Ebû Said el-Hudrî, bunların dışındadır (Naim, 1970, I, 25 vd.; Şakir, 1994, 180 vd.; Koçyiğit, 2011, 329; Aydın, 2012, 208; Ağırman, 2006, 534.; Karakaş, 1999, 2). "Müksirûn" kelimesinin zıttı, "mukillûn" dır. "Mukillûn", "mukil" kelimesinin çoğuludur ve o da, "ekelle" fiilinin ismi failidir. "Ekelle" fiili, herhangi bir şeyi az yapmak veya azaltmak demektir. Hadis kültüründe "mukillûn" tabiri, az sayıda hadis nakleden sahabe için kullanılmaktadır. Başka bir ifade ile binden az hadis rivayet eden sahabeye, "mukillûn" adı verilmiştir. Buna göre, müksirûn dışında kalıp Hz. Muhammed'den (s.a.v.) hadis rivayet eden her sahabe, mukillûn sınıfından sayılmaktadır. Dört halife, Abdullah b. Mes'ûd (ö.32/652), Abdullah b. Amr b. el-As (ö.65/684), Sa'd b. Ebî Vakkâs (ö.55/675), Ebû Zer el-Gıffârî (ö. 32/653) ve daha pek çok sahabe, mukillûna örnek olarak verilebilir (Şakir, 1994, 180 vd.; Koçyiğit, 2011, 329; Aydın, 2012, 207; Ağırman, 2006, 534.; Karakaş, 1999, 3). İbn Abbas, yaklaşık 1660 hadis nakletmiştir. Buhârî ve Müslim, bu hadislerden 75 tanesini ortak olarak rivayet etmişlerdir. Ayrıca bu hadislerden 120 tanesini sadece Buhârî ve 9 tanesini de sadece Müslim nakletmiştir (Zehebi, 2014, III, 359; İbn Hacer, 1994, V, 245 vd.; Çakan, 1988, 76 vd).

Hadis açısından bu derece önemli bir yeri olan İbn Abbas, zaman zaman hadis metin tenkidinde bulunmuştur. İbn Mâce'nin Muhammed b. es-Sabbâh'tan, onun Süfyân b. Uyeyne'den, onun Muhammed b. Amr b. Alkame'den, onun Ebû Seleme b. Abdirrahman'dan ve onun da Ebû Hüreyre'den rivayet ettiğine göre, Hz. Muhammed (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Ateşte pişen şeyden dolayı abdest alınız." Bunu dinleyen İbn Abbas, Ebû Hüreyre'ye bu rivayetinden dolayı tepki göstererek, "Sıcak sudan dolayı da mı abdest alayım?" demiştir. İbn Abbas'ın bu itirazına kızan Ebû Hüreyre, ona şu hitapta bulunmuştur: "Ey kardeşimin oğlu! Sen Hz. Muhammed'den (s.a.v.) bir hadis işittiğin zaman, ona misal getirmeye kalkışma!" (İbn Mâce, Taharet, 65, hadis no: 485. Bu hadis, ufak farklılıklar ile beraber Tirmizî'de de geçmektedir. Tirmizî, Tahâret, 58, hadis no: 79).

Bu rivayeti dinleyen İbn Abbas, Ebû Hüreyre'nin şahsına herhangi bir tenkitte bulunmamıştır. Onun tenkidi, hadisin metnine yöneliktir. O, hadisin metnini dirayet yönünden muhakeme etmiş ve hadisi karşı bir misal ile red cihetine gitmiştir (Hatiboğlu, 2016, 49). Ebû Hüreyre de İbn Abbas'ın bu itirazına, "Ey kardeşimin oğlu! Sen Hz. Muhammed'den (s.a.v.) bir hadis işittiğin zaman, ona misal getirmeye kalkışma!" diyerek tepkisini göstermiştir. Görüldüğü gibi her iki sahabinin birbirlerine karşı yaptıkları itiraz, şahsi olmaktan ziyade, hadisin içeriği ile ilgilidir.

Âlimler, bu hadisin anlamı ile ilgili çeşitli yorumlarda bulunmuşlardır. Âlimlerin çoğunluğu, değişik rivayetlere dayanarak bu hadisin nesh edildiğini söylemişlerdir. Örneğin Hz. Meymune'den rivayet edilen iki hadis şöyledir:

Buhârî'nin Asbağ'dan, onun İbn Vehb'ten, onun Amr'dan, onun Bükeyr'den, Onun Kureyb'ten ve onun da Hz. Meymune'den naklettiğine göre, Hz. Muhammed (s.a.v.) bir but et yemiş, sonra abdest almadan namaz kılmıştır (Buhârî, Vudu', 51, hadis no: 210).

Müslim'in Amr'dan, onun Bükeyr b. el-Eşec'den, Onun İbn Abbas'ın azatlısı Kureyb'ten ve onun da Hz. Muhammed'in (s.a.v.) hanımı Hz. Meymune'den naklettiğine göre, Hz. Muhammed (s.a.v.) bir but et yemiş, sonra abdest almadan namaz kılmıştır (Müslim, Hayz, 93, hadis no: 356).

Bu ve benzeri hadisler, ateşte pişen eti yedikten sonra abdest almanın gerektiğini ifade eden hükümün nesh edildiğini göstermektedir. Bunu ileri süren âlimler, nesh gerekçesini şöyle izah etmişlerdir: Hz. Muhammed (s.a.v.) ilk dönemlerde ateşte pişen şeyleri yedikten sonra abdest almayı emretmişti. Çünkü ilk zamanlarda halk cahiliye devrindeki duruma alışkın olup temizliğe pek riayet etmiyorlardı. Bu nedenle ateşte pişen şeyden dolayı abdest almakla emir olundular. Fakat temizlik Müslümanlar arasında yerleşip yaygınlaşınca, bu emir nesh edildi (Sâbûnî, tsz., I, 316; Hatipoğlu, 2012, II, 120).

İbn Teymiye ve diğer bazı âlimler de ateşte pişen bir şeyi yedikten sonra abdest almamaya ait hadislerin, abdest almanın vacip olmadığını göstermektedir. Ancak bu durum, ateşte pişirilmiş et yedikten sonra abdest almanın müstahap olmadığını da göstermemektedir. Yani bu durumda abdest alma ile ilgili rivayetler, abdest almanın mendub olduğunu göstermektedir. Diğer tarafta abdest almamaya ait hadisler de abdest almanın vacip olmadığını göstermektedir. Bütün bunlarla beraber, yemek yedikten sonra elleri ve ağzı yıkamak, sünnete uygun bir davranıştır (Geniş bilgi için bkz. Nevevî, 2001, IV, 48; Sâbûnî, tsz., I, 316 vd.; Hatipoğlu, 2012, II, 120 vd.).

5 - Abdullah b. Ömer

O, Ebû Abdurrahman Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb el-Kureşî el-Adevî'dir (ö. 73/692). O, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) kayın biraderi olduğu için, her sahâbînin elde edemediği yakınlığa sahip olmuş, onun konuşmalarını dikkatle dinlemiş ve çeşitli davranışlarına şahit olmuştur. O, 2630 hadis nakletmek sureti ile Ebû Hüreyre'den sonra en fazla hadis rivayet eden ikinci sahâbî olmuştur. Onun rivayet ettiği hadislerin 168'i hem Buhârî hem de Müslim'de, 81'i sadece Buhârî'de, 31'i de sadece Müslim'de yer almıştır. Abdullah b. Ömer, doğrudan Hz. Muhammed'den (s.a.v.) hadis naklettiği gibi, babası Hz. Ömer, kız kardeşi Hz. Hafsa ve daha pek çok sahabeden hadis nakletmiştir (İbn Sa'd, 2014, IV, 142 vd; Zehebî, 2014, III, 203 vd; İbn Hacer, 1994, V, 291 vd; Kandemir, 1988, I, 126 vd.).

İbn Ömer, sahabe döneminde hadis tenkidi açısından önemli bir yere sahiptir. Yukarıda verdiğimiz örnekler, daha çok metin tenkidi ile ilgilidir. Burada vereceğimiz örnek ise, daha ziyade sahabi ravi tenkidinin ön plana çıkarıldığı bir örnek olacaktır.

Tirmizî'nin Kuteybe'den, onun Hammâd b. Zeyd'den, onun Amr b. Dinar'dan, onun da İbn Ömer'den rivayet ettiğine göre Hz. Muhammed (s.a.v.), av ve çoban köpekleri hariç, diğer köpeklerin öldürülmesini emretmiştir. Bu hadisi rivayet eden İbn Ömer'e, Ebû Hüreyre'nin bu istisnaya tarla köpeklerini de kattığı söylenmiştir. Bunun üzerine İbn Ömer, "Ebû Hüreyre'nin tarlaları var da onun için (böyle bir ilavede bulunmuştur)" diye cevap vermiştir (Tirmizî, Ahkâm, 4, hadis no: 1488; Müslim, Musâkât, 46, hadis no: 1571).

Bu rivayete göre Abdullah b. Ömer, metin tenkidinden ziyade, sahabi ravi olan Ebû Hüreyre'yi tenkid etmiştir. (Hatiboğlu, 2016, 49). Abdullah b. Ömer, Ebû Hüreyre'yi, tarlası olduğu için tenkid etmiştir. Doğrusu özel bir meselesi olan insan, o meseleye daha fazla ilgi duyar. Ebû Hüreyre'nin tarlasının olması da onun Hz. Muhammed'in (s.a.v.) bu konudaki rivayetine olan ilgisini artırmıştır. Ancak Abdullah b. Ömer, Ebû Hüreyre'nin bu rivayetini duyduktan sonra, bu hadisi araştırmış ve başka rivayetlerinde kendisi de aynı metni nakletmiştir. (Müslim, Musâkât, 56). Nitekim başka hadislerde de bu hadisin metnine benzer rivayetler, farklı sahabi raviler tarafından da rivayet edilmiştir (Bkz. Tirmizî, Ahkâm, 4, hadis no: 1489, 1490; Müslim, Musâkât, 58). Bu araştırmalardan anlaşıldığı gibi, Ebû Hüreyre bu rivayetindeki eklentide münferid/yalnız kalmamıştır. Başta Abdullah b. Ömer olmak üzere diğer bazı sahabe de onun bu rivayetine muvafakat etmişlerdir. Şayet Ebû Hüreyre bu rivayetinde yalnız kalmış olsaydı, Abdullah b. Ömer'in onun hakkında bu tenkidi son derece makbul ve yerinde bir eleştiri olarak kabul edilebilirdi. (Nevevî, *el-Minhâc*, X, 231). Bu rivayetten anlaşıldığına göre sahabe, hakikati ortaya çıkarmak için gerektiğinde birbirini tenkid etmekten geri durmamıştır. Tenkid eden sahabi, tenkidinde yanıldığını fark edince, doğrusunu kabul etmeyi bir fazilet olarak kabul etmiştir. Tenkide uğrayan sahabi de tenkid edilmekten rahatsızlık duymamış ve doğru bildiğinde ısrar etmiştir.

Sonuç

İslâm dininin iki ana kaynağından birincisi olan Kur'ân-ı Kerim, hem yazılı hem de sözlü olarak tespit edilerek yazılmıştır. Bundan dolayı, hiçbir zaman tenkid ve tartışma konusu yapılmamıştır. İkincisi olan hadis ise, başlangıcından bu yana âlimler arasında tartışma konusu olmuştur. Çünkü Hz. Muhammed (s.a.v.), önceleri Kur'ân-ı Kerim ayetleri ile karışma endişesi nedeni ile hadislerin yazılmasına pek müsaade göstermemiştir. Ancak daha sonra bu tehlike ortadan kalkınca, hadislerin de yazılmasına müsaade etmiştir. Hadisler her ne kadar yazılsa da önceleri şifahi rivayet yolu ile nakledilmiştir. Bu nedenle ister istemez, hadislerin metin ve sened zincirlerinde bir takım problemler yaşanmıştır. Ancak zamanla hadis alanındaki tüm rivayetler kayde geçmiştir. Hem yazılı kayıtlar hem de şifahi rivayetler, başından itibaren sıkı bir denetim altına alınmıştır. Örneğin daha dört halife zamanında bile hadis nakledenlerden

sahit istenmiş veya hadis rivayet edenlerden rivayetlerinin doğru olduğuna dair yemin etmeleri talep edilmiştir. Çünkü çeşitli nedenlerden dolayı hadis ile alakası olmayan bazı uydurma bilgilerin hadislere karışma endişesi meydana gelmiştir. Hadis kültür tarihinde bu alandaki çalışmalara, "hadis tenkidi" ismi verilmiştir. Aslında hadis tenkid çalışmaları, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) yaşadığı dönemde başlamış, sahabe döneminde yaygınlaşmış ve daha sonraki dönemlerde gelişerek, bu konuda eserler ortaya çıkmaya başlamıştır. Hadis tenkid faaliyeti, sened tenkidi ve metin tenkidi olmak üzere, iki ana konuda gelişmiştir. Sened tenkidinde raviler, adalet ve zabt kriterleri açısından değerlendirilerek ya cerh ya da ta'dil edilmiştir. Metin tenkidinde ise, hadis metninin Kur'an-ı Kerim'e arzı, sahih sünnete uygunluğu, salim akıl ile çelişmemesi ve benzeri yönlerden incelenmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.) zamanında nadiren de olsa bazı sahabiler, herhangi bir hadisi işitince, mutmain olmak için Hz. Muhammed'e (s.a.v.) gitme ihtiyacı duymuşlardır. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vefatından sonra sahabe döneminde hadis tenkidi, sened tenkidinden ziyade metin sorgulama faaliyeti şeklinde gelişmiştir. Bu konu ile ilgili çeşitli örnekler, hadis kaynaklarında yer almaktadır. Başta Hz. Aişe, Hz. Ömer ve Hz. Ali gibi sahabiler, bu konunun öncüleri sayılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abbott, Nabia(1999). *Hız. Muhammed'in Sevdiği Eşi Aişe*. trc. Tuba Asrak Hasdemir, Ankara: Yurt Kitap-Yayın.
- (1967). *Studies in Arabic Literary Papyri II: Qur'anic Commentary and Tradition*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Ağırman, Cemal(2006). Müksürün. *DİA*, (c. XXXI, ss. 534), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ahterî, Mustafa b. Şemsuddin el-Karahisârî (1310). *Ahterî Kebîr*, İstanbul: Dersaadet.
- Akalın, Şükürü Haluk vd (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aşıkkutlu, Emin (1993). Cerh ve Ta'dil. *DİA*, (c. VII, ss. 394-401), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Âşık, Nevzat (1981). *Sahabe ve Hadis Rivâyeti*, İzmir: Akyol Neşriyat.
- Ateş, Süleyman (tsz). *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri, I-XII*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.
- Aydınlu, Abdullah(2012). *Hadis İstihlâhları Sözlüğü*, İstanbul: İFAV.
- Aynî, Bedruddin Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed (2002). *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî, I-XVI*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- A'zamî, M. Mustafa(1993). *İlk Devir Hadis Edebiyatı*. trc. Hulusi Yavuz, İstanbul: İz Yayıncılık.
- (2010). *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*. trc. Recep Çetintaş, İstanbul: İz Yayıncılık,
- (1990). *Menhecü'n-Nakd İnde'l-Muhaddisîn*. Riyad.
- Bağcı, H. Musa(2004). *Hadis Rivâyetinde Sahabenin Kavramı ve Nakletme Sorunu*. Ankara: İlahiyât.
- (2018). *Hadis Tarihi ve Usulü*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları.
- Bağcıvan, Mehmet(2015). Kur'an Sünnet Bütünlüğünün Şer'i Delilleri. *Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 1, ss. 131-147.
- Bezmez, Serap vdğ (2007). *Redhouse Büyük Elsözlüğü*. İstanbul: SEV Matbaacılık ve Yayıncılık.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. el-Mugîre (tsz). *el-Câmiu's-Sahih*. Beyrut: Daru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî.
- Cerrahoğlu, İsmail (2008). *Tefsir Usulü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Cürcânî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif (1983). *el-Muhtasar fî usûli'l-hadis*. nşr. Fuâd Abdülmün'im Ahmed, İskenderiye: Dâru'd-Da've.
- Çakan, İsmail Lütfi (2013). *Hadis Edebiyatı*. İstanbul: İFAV.
- (1993). *Hadis Usulü*. İstanbul: İFAV.
- Çakan, İsmail Lütfi ve Muhammed Eroğlu (1988). Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib. *DİA*, (c. I, ss. 76-79), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çakın, Kamil(1993). Hadis Kur'an'a Arz Meselesi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34, ss. 237-262.
- Çelik, Ali (1995). Hz. Ömer'in Hadisçiliği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, ss. 253-275.
- Cürcânî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şerif (1983). *el-Muhtasar fî usûli'l-hadis*. nşr. Fuâd Abdülmün'im Ahmed, İskenderiye: Dâru'd-Da've.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eşas es-Sicistânî el-Ezdî (tsz). *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Muhtiddin Abdülhamid, I-IV, İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye.
- Ebû Zehv, Muhammed (2007). *Hadis ve Hadisçiler*. trc. Selman Başaran ve M. Ali Sönmez, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Efendioğlu, Mehmet (2008). Sahâbe. *DİA*, (c. XXXV, ss. 491-500). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Erul, Bünyamin (2007). Hz. Peygamber'in Bize Biraktığı Miras "Kitab ve Sünnet" Birakıldığını İfade Eden Rivayetlerin Tedkiki. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 1/7, ss. 9-34.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Ezher el-Herevî (2004). *Tehzîbu'l-Luğa*, thk. Ahmed Abdurrahman Muhaymir, I-XII, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Fayda, Mustafa (2007). Aişe. *DİA*, (c. II, ss. 201-205), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- (1989). Ömer. *DİA*, (c. XXXIV, ss. 44-53), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Gürânî, Şemsuddin Ahmed b. İsmail b. Osman b. Muhammed (2008). *el-Keoseri'l-Cârî ilâ Riyâdi Ehâdisi'l-Buhârî*. thk. Ahmed İzzu İnâye, I-XI, Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî.
- Halil B. Ahmed, el-Ferâhidî (2003). *Kitabu'l-Ayn*. thk. Abdulhamid Hendâvî, I-IV, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Hatib El-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit (1988). *Kitâbu'l-Kifâye fî İlmî'r-Rivâye*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- (2004). *Takyîdu'l-İlm*. thk. Said Abdülğaffâr Ali, Kahire: Dâru'l-İstikâme.
- Hatiboğlu, Haydar (2012). *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi*, I-X. İstanbul: Kahraman Yayınları.
- Hatiboğlu, Mehmed Said (2016). *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*. Ankara: Otto.
- İtr, Nureddin (1992). *Menhecü'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadis*. Beyrut: Daru'l-Fikr.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali (2005). *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî, I-XV*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye.
- (2010). *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve Ali Muhammed Muavvid, I-IX, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- (1994). *Tehzîbu't-Tehzîb*. thk. Mustafa Abdulkadir Ata, I-XII, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İmaduddin İsmail (1969). *Tefsîru'l-kur'âni'l-Azîm, I-IV*, Beyrut: Daru'l-Ma'rife.
- İbn Teymiye, Ebû'l-Abbâs Takıyuddin Ahmed b. Abdilhalim b. Mecdiddin Abdisselam el-Harrânî (1989). *Kitabu Minhaci's-Sunneti'n-Nebeviyye fî Nakdi Kelâmi's-Şiâti ve'l-Kaderiyye*. thk. Reşâd Sâlim, I-VIII, Kahire: el-Matbaatu'l-Kubra'l-Emriyye.

- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed (tsz). *Müsned* I-XXX. Beyrut.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İmaduddin İsmail (1969). *Tefsîru'l-kur'âni'l-Azîm*. I-IV. Beyrut: Daru'l-Ma'rife.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni (tsz). *Sünen*. I-II. Mısır: İsa el-Bâbî el-Halebî ve Şurekâuh.
- İbn Manzûr, Cemaluddin Muhammed b. Mukerrem (2014). *Lisânü'l-Arab*. I-XVIII, Beyrut: Dâru Sadr.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (2014). *et-Tabakâtü'l-Kübra*, I-VIII, Beyrut: Daru Sadr.
- İbnu's-Salah, Ebû Amr Osman b. Abdirrahman eş-Şehrezûrî (1998). *Ulûmu'l-Hadis*. thk. Nureddin İtr, Beyrut: Daru'l-Fikri'l-Muâsir.
- Malik, Ebû Abdillâh b. Enes (tsz). *el-Muvatta'*. I-II, Beyrut: Daru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî.
- Kandemir, M. Yaşar (1989). Ali. *DİA*, (c. II, ss. 375-378), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- (1988). Abdullah b. Ömer b. Hattâb. *DİA*, (c. I, ss. 126-128). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kaplan, Mehmet (1991). *Tip Tahlilleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Karacabey, Salih (2013). *Hadis Tenkidi*. Bursa: Emin Yayınları.
- Karakaş, Ali (2017). *Hadis Oksidentalizmi ve Fuat Sezgin*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- (2018). *Nabia Abbott ve Hadis'e Yaklaşımı*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- (1999). *Abdullah b. Ömer'in Hayatı ve Hadis İlimindeki Yeri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- Karaman, Hayreddin (2010). *Hadise Dair İlimler ve Hadis Usulü*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Karataş, Mustafa (2000). Hadis Rivayeti Karşısında Sahabenin Tutumu. *Diyanet İlmî Dergi*, 1/36, ss. 5-18.
- Kastalanî, Şehâbuddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed (2012). *İrşâdu's-Sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-XV, Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye.
- Kasimî, Muhammed Cemalüddin (1987). *Kavâidü't-Tahdîs min Fünûni Mustalahi'l-Hadis*. thk. Muhammed Behcet el-Baytâr, Beyrut: Dâru'n-Nefâis.
- Kattân, Mennâ (1992). *Mebâhis fi Ulûmi'l-Hadis*. Kahire: Mektebetu Vehbe.
- Kavaklı, Ali (2016). İngiliz Oryantalist Nicholson'un Ortaya Çıkarıp Tanıttığı Tezkiretü'l-Evliyâ'daki Tuhafıklar. *Eleştirel Bakış Dergisi*, 1, ss. 8-22.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri (1999). *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- (1993). *İslâm Düşüncesinde Sünnet*, Ankara: Fecr Yayınevi.
- Kirmani, Şemsuddin Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Said (2010). *Şerhu'l-Kirmânî alâ Sahîhi'l-Buhârî*. I-XV, Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye.
- Koçyiğit, Talat (2011). *Hadis Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- (1992). *Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Rehber Yayıncılık.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (2006). *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Abdürrezzak el-Mehdi, I-XX, Beyrut: Daru'l-Kutubî'l-Arabî.
- Küçük, Raşit (2001). İsnad. *DİA*, (c. XXIII, ss.154-159), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Luvîs, Ma'lûf el-Yesûi (1986). *el-Muncid fi'l-Luğati ve'l-A'lâm*. Beyrut: Daru'l-Meşrik.
- Münâvî, Abdurrauf (1938). *Feyzu'l-Kadir Şerhu'l-Cami's-Sağîr*, I – VI. Mısır: Matbaatu Mustafa Muhammed.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri (1998). *Sahihu Müslim*. Beyrut: Dâru İbn Hazm.
- Naim, Ahmed (1970). *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi Mukaddimesi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Nesâî, Ebû Abdirrahman b. Şuayb (1964). *Sünenü'n-Nesâî*, I-VIII. Mısır: Şirketu Mektebe ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî.
- Nevevî, Muhyiddin Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref (2001). *el-Minhâc Şerhu Sahîhi'l-Müslimi'bni'l-Haccâc*. thk. Rıdvan Câmî' Rıdvan, I-XVIII, Kahire: el-Mektebetu's-Sakâfi li'n-Neşri ve't-Tevzî'.
- (1986). *et-Takrîb ve't-Teyzîr li Marifeti Süneni'l-Besîri'n-Nezir fi Usûli'l-Hadis*. Beyrut: Dâru'l-Cinân.
- Okic, M. Tayyib (2017). *Tefsir ve Hadis Ders Notları*, Ankara: Atlas Yayınları.
- (1959). *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*. İstanbul: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- (1995). *Tefsir ve Hadis Usulünün Bazı Meseleleri*. İstanbul: Nûn Yayıncılık.
- Özek, Ali (1967). *Hadis Ricâli*, İstanbul: Fatih Matbaası.
- Parlatır, İsmail (2012). *Fransızca Türkçe Sözlük*. Ankara: Yargı Yayınevi.
- Polat, Salahattin (1989). *Hadiste Metin Tenkidi (I)*. EÜİFD, 6, ss. 113-130.
- Sâbüni, Muhammed Ali (2014). *eş-Şerhu'l-Muyesser li Sahîhi'l-Buhârî el-Musemma ed-Dureru ve'l-Leâlî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-V. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye.
- (tsz). *Fethu İlâhi'l-Mun'im fi Şerhi Sahîhi Müslim*, I-IV. Ankara: Kalkan Matbaacılık.
- Sallâbî, Ali Muhammed (2016). *Hiz. Ömer*. trc. Mehmet Akbaş, İstanbul: Ravza Yayınları.
- Salih, Subhi (1986). *Hadis ilimleri ve İstihlaları*. trc. Yaşar Kandemir, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Seyhan, Ahmet Emin (2014). Ebu'l-Hasan el-Harakânî'nin Sünnet Anlayışı. *Hikmet Yurdu*, 13/7, ss. 101-126.
- Steuerwald, Karl (2010). *Türkçe Almanca Sözlük*. İstanbul: ABC Kitabevi.
- Sezgin, M. Fuat (2012). *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. Ankara: Otto Yayınları.
- Sibâî, Mustafa (1981). *İslâm Hukukunda Sünnet*. trc. Edip Gönenc, İstanbul: Evs Yayıncılık.
- Suyûtî, Ebû'l-Fadl Celaluddin Abdurrahman b. Ebi Bekr (2011). *Tedribü'r-Râvî fi Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye.
- (1978). *el-İtkan fi Ulûmi'l-Kur'an*, Mısır: Şirketu Mektebe ve Matbaati Mustafa el-Bâbî el-Halebî.
- Şafîî, Muhammed b. İdris (2005). *er-Risâle*. thk. Abdüllatif el-Humeym ve Mahir Yasin el-Fahl, Beyrut: Daru'l-Kutubî'l-İlmiyye.
- Şakir, Ahmed Muhammed (1994). *el-Bâisu'l-Hasîş Şerhu İhtisârî Ulûmi'l-Hadis*. Beyrut: Daru'l-Kutubî'l-İlmiyye.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (2013). *Camiu'l-Beyân an Te'vîli Ayi'l-Kur'an*. thk. Mahmûd Şakir, I-XXX, Beyrut: Dâru İbn Hazm.
- Tatlı, Bekir (2004). Buhârî (v. 256) Öncesi Kaynaklarda Cibril Hadisi'nin İsnadlarının Tahlili. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 19/6, ss. 21-63.
- (2013). Fısk Kavramı ve Hadis Usûlü Açısından Fısku'r-Râvî. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/13, ss. 21-53.
- (2005). Buhârî (v. 256) Öncesi Dönemde Cibril Hadis ve Metin Tahlilleri. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 22/8, ss. 205-23.
- Tekines, Ayhan (1997). Hadisin Sübutunu Tespitte 'Kur'an ile Karşılaştırma' Meselesi. *İLAM Araştırma Dergisi*, 2/2, ss. 87-104.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (1937). *el-Câmiu's-Sahîh*. thk. Ahmed Muhammed Şakir, I-IV, Kahire: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî.
- Toksarı, Ali (2014). Teşriî Değer Açısından Sünnetin Konumu. *Bilimname*, sayı: 2/27, ss. 9-24.
- Turgay, Nurettin (2015). *Arap Edebiyatında Kısa Hikâyecilik*. İzmir: Tıbyan Yayıncılık.
- Turgut, Ali (1991). *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*. İstanbul: İFAV.
- Yücel, Ahmet (2012). *Hadis Usûlü*. İstanbul: İFAV.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin (tsz). *et-Tefsîr ve'l-Mufessirîn*, I – II. Beyrut: Dâru'l-Erkâm.
- Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (2014). *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, I-XXX. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle.
- (tsz). *Tezkiretu'l-Huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye.
- Zerkânî, Muhammed Abdulazim (1996). *Menahilu'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Zerkeşî, Bedruddin (1957). *el-Burhan fi Ulumi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Mısır.
- (2000). *Hiz. Aişe'nin Sahabe Yöneltiltiği Eleştiriler*. trc. Bünyamin Erul, Ankara: Kitâbiyât.
- Zeydân, Abdülkerim ve Abdulkahhar Davud Abdullah (2011). *Ulûmu'l-Hadis*. Dimeşk: Müessesetü'r-Risâle.